

KÖNYVISMERTETÉSEK

CHARLES L. H. COULSON

Castles in medieval society¹

Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages

Oxford University Press, 2003. 441 p.

Alighanem bátran kimondhatjuk: a várakért nem csupán a középkorban küzdöttek több-kevesebb rendszerességgel, hanem korunkra is maradt jócskán ebből a foglalatosságból. Persze manapság már nem katonák ostromgépekkel, hanem történészek tollal folytatják e képzeletbéli harcot. Miért idézhető ide egy efféle párhuzam? Nos, a középkori Magyarország történetének kutatásában a váraknak hosszú évtizedekig meglehetősen mostoha sors jutott. Mivel a várakra sokáig kizárólag mint katonai, később mint műemlékvédelmi „célobjektumok”-ra tekintettek, jó ideig e harcias szerepükön kívül lényegében nem is vizsgálták társadalmi, gazdasági jelentőségüket. Az 1970-es években azután Fügedi Erik, Engel Pál, majd Kubinyi András munkássága – alkalmasint érvekkel való „ostroma” – mára minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a középkor embere és a középkori hatalom számára a vár kiemelkedően fontos volt, és korántsem csak hadi szempontból.

Az alább ismertető kötet szerzője, a Magyarországon lényegében ismeretlen Charles Coulson az imént néven nevezett magyar történészekhez hasonló utat járt be, míg az angolszász kutatás számára igazolni tudta a várak katonain túlmutató és azt meghaladó társadalmi jelentőségét. Mert lett légyen bármennyire is meglepő, Angliában a várak kutatása kis híján a főtebb érintett hazai „forgatókönyv” szerint zajlott le, ráadásul a magyarországi folyamatokkal közel azonos időben. A honi kutatás számára ugyanis Könyöki József és kortársai, majd fél évszázad múltán Gerő László, szinte kizárólagosan építészeti szempontú monográfiái voltak irányadóak. Ugyanekkor a szigetországban Ella S. Armitage-nak a normann kor várairól írott alapvető összefoglalása (The Early Norman Castles of the British Isles. London, 1912.) jelentette a kiindulási alapot minden egyes kutatás esetében. E munka módszertani, tipológiai, történeti-szemléleti hatása egészen a 20. század közepéig, második harmadáig folyamatosan kimutatható az angol nyelven keletkezett vártörténeti irodalomban. S ahogyan Fügedi, majd Engel munkái váratlan fordulatot jelentettek a történészek várakról való gondolkodásmódjában – s egyáltalán: a várak iránti tudományos érdeklődés megnövekedését eredményezték –, akként Coulson első idevágó dolgozatai is merőben új módszertani és koncepcionális változást hoztak. Legelső, az „izolált” angliai kutatásban nagy visszhangot kiváltó témabéli írása (Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture. *Journal of the British Archaeological Association*, 132. (1979) 73–90.) szakított az eladdig domináns katonai nézetrendszerrel. Ettől fogva sorra láttak napvilágot azon írásai, melyek a várak középkori társadalomban betöltött szerepének egyes részkérdéseivel foglalkoztak.

1 E recenzió a *Századok*, 142. (2008) 520–524. oldalain megjelent szöveggel azonos. Másodközlése a *Századok Szerkesztőségének hozzájárulásával* történik.

Munkássága kisebb vihart kavart történészberkekben, mely a Kelet-Essexben található Bodiam várának építészeti és funkcionális értelmezése okán kirobbant, s az 1990-es évek elején-közepén lezajlott vitában érte el csúcspontját. Vitapartnerei minden erejükkel bizonyítani próbálták a vár elsődleges katonai, erődített jellegét. Ezzel szemben Coulson részben történeti, részben építészeti érvekkel igazolta az épület katonai elemeinek igen csekély horderejét, voltaképpen a falak szimbólikus jelentőségét. Sőt, egyik írásában egyenesen egy öreg katona álmainak házaként („*an old soldier's dream house*”) jellemezte a mások által „klasszikus” középkori vár mintájának tartott erősséget. A távoli szemlélő számára a jelek szerint ekkorra érett be több évtizedes kutatómunkájának gyümölcse: a „Bodiamért folytatott harc”-ot – az angol kutatás máig *battle for Bodiam* néven nevezi e vitát – Coulson megnyerte. Álláspontja teret nyert a modern angol irodalomban, tegyük gyorsan hozzá, részben az eddigre már megerősödött francia és német vártörténeti kutatások közvetett hatásaként is.

Coulson láthatólag a 2000-es évek elejére látta elérkezettnek az időt munkássága első összegzéséhez: korábbi dolgozatainak, illetőleg eddig nem publikált kutatásainak egy-egy kötetű formálásával készítette el a jelen ismertetés tárgyául szolgáló tekintélyes monográfiát. Szerkezetét illetően a kötet négy nagyobb, markánsan elkülönülő egységre tagozódik. Előre kell azonban bocsátani, hogy a nagy terjedelem és a szerteágazó tematika miatt helyütt csupán néhány, talán a magyar olvasónak is érdekesnek avagy értékesnek tekinthető részlet, vállaltan szubjektív, kiragadására szorítkozhatunk.

Az első szakasz lényegében az erődítések európai – és, érthető módon, különösen angliai – eredetével, megjelenésével és elterjedésével foglalkozik. Részletesen bemutatja az erősségek római gyökerét, összeveti a Karoling-kor társadalmi viszonyait és erősség-építési jellegzetességeit. Teret szentel a várépítés feletti fejedelmi-királyi jog kialakulásának, amelynek egyik legkorábbi ismert forrása a Kopasz Károly (840–877) által 864-ben kiadott úgynevezett Pistres-i Edictum. A magyar olvasó számára azonban még ennél is értékesebb e fejezet azon szakasza, ahol Coulson az erősségek megnevezésbeli változásait, a korabeli (10–13. századi) terminológia olykor rémisztő ellentmondásosságát vázolja föl. Eredményei szerint a *castrum*, *castellum*, *domus fortis*, *fortericia* kifejezések mögött nagyon sokszor nem vagy csak alig-alig lehet fölfedezni meghatározott épülettípust. A terminusok írott megjelenése mögött ugyanis mindig látnunk kell a birtokos személyét, s a kérdéses kifejezést korunkra örökített forrás keletkezési okait. Sőt e fejezet egyik – egyébiránt az igen beszédes „Építészeti dicsőhimnusz és a nemesi ambíció” címet viselő – részében 13–14. századi példákkal igazolva azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy egynémely várépítési engedély kieszközlése vagy kisebb-nagyobb építkezés háttérben nem állt más, mint a szomszéd birtokos irigységének akaratlan vagy akár tudatos gerszjtése (83–84.). Azt hiszem, ennél érzékletesebben nehezen mutathatók be Coulson szemléletét és módszereit!

Akad további módszertani fogás, amit némi módosítással akár magyar kutatás is haszonnal adaptálhat. Coulson az első a nyugat-európai történetírásban, aki – legalábbis a recensens tudomása szerint – egy ország, esetünkben Anglia, középkori várépítési engedélyeinek teljes adatbázisát elkészítette. Az 1200–1500 közötti három évszázadból közel hatszáz engedélyszöveg szisztematikus feltárása és statisztikai feldolgozása kapcsolódik a nevéhez, ami a decentralizált angol levéltári forrásviszonyok közepette tekintélyt parancsoló eredmény. Legfőbb módszertani újításként az engedélyek időbeli és térbeli szóródásának egyidejű vizsgálatát tekinthetjük, amely eljárással meglehetősen jól kiszűrhetőek a várépítésben fontos, jogi és hatalmi eszközökkel egyaránt eredményesen operáló

korszakok az angol történelem e századaiból. Az adattár másik értékes hozadéka a várak építése körüli terminológia jellegzetességeinek megismerési lehetősége. Ahogy erről már szóltunk, Coulson érvelésében kiemelt szerepet kapott a várak forrásokbéli megnevezése és a terepen való megjelenés közti összefüggés mértékének vizsgálata. A várépítési engedélyek feltárásakor is a korábban kifejtett álláspontját erősíti: számos engedéllyel bíró, bizonyosan felépült, ráadásul írott forrásban „vár”-nak és/vagy „erősség”-nek nevezett épület katonai-építészeti elemei igencsak szerények, néhol már-már komikusan gyengék (emlékezzünk a Bodiam-vitára). Megint máskor az engedélyek nem is épülettel, hanem elért politikai, gazdasági tisztséggel jártak együtt mintegy automatikusan. Ilyenkor persze a megvalósult épület sokkalta inkább az építető rangját, mintsem valós vagyoni helyzetét reprezentálta. Egyébiránt a közeli jövőben Coulson a téma monografikus ismeretetésére készül, amelyre jelen művének irodalomjegyzékében szereplő kézírata (*Castles and Crenellating by Licence: The 'Salvation of the Realm' and 'the Saving of Privilege' in Medieval England*), s az erre történő számos jegyzetbéli hivatkozás utal.

A következő nagyobb fejezet a várak és a társadalmi környezet témáját érinti. Szellemes címadással ehelyütt sem marad adósunk: a „Vár: ártatlan vagy bűnös?” fejezetkezés alighanem ismét figyelemreméltó megoldás. Ehelyütt az 1066 utáni angol társadalomnak a várakról alkotott véleményét, a kortárs krónikák és oklevelek idevágó részleteit elemzi. Az Angolszász Krónika 1087-re vonatkoztatottan például megjegyzi, miszerint Hódító Vilmos „várakat épített és a szegény népet elnyomásban tartotta” (120.). Tehát az elnyomás eszközei lettek volna a felépült erősségek? Azonban Coulson ennek ellenkezőjére is számos példát idéz, ráadásul ékesen bizonyítja, hogy a „várelenesség” (*castle-phobia*) eredete voltaképpen az áldozat-szemszögre, illetőleg a későbbi korok, a mindenkori győztesek oly régóta ismert propagandájára vezethető vissza. Afelől igyekszik bizonyosságot szerezni, hogy a várak sorozatos felépülte és a társadalomszervezet változásai között miféle időrendi összefüggés ragadható meg. Magyarul: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A társadalom 11–12. századi átalakulása és a normann hódítás hozta-e magával a várak szélesebb elterjedését vagy pedig mindez fordítva zajlott le? Eredményei nyomán világosan kirajzolódik, hogy esetenként más és más volt a helyzet. Az angol megszállás alatt lévő franciaországi területeken – különösen a tengerparti sávban – a várak minden kétséget kizáróan az expanzió bázisaiként szolgáltak, ennek megfelelően környékük társadalmi militarizálódását segítették elő. Ugyanez igazolható az angol hódítások belső, a mai Franciaország területén lévő határvidékére, amint azt (a Loire-tól nem messze, Anjouban található) Montreuil-Bellay példája mutatja. Úgyszintén számos példával igazolható annak a régi állításnak a cáfolata is, hogy a középkori királyok, de főként a bárók rendre visszaéltek hatalmukkal az alávetett társadalmi csoportok rovására. Nos, Coulson határozott véleménye szerint a várak sokkalta inkább voltak rezidenciák, „mintsem kínzókamrák” (125.). Amikor olyan esetekről találunk híradásokat, amelyekben az egyes bárók erőszakos fellépései fordulnak elő, nem kell feltétlenül a kor barbár voltára gondolnunk. Ezek a fellépések a középkori élet mindennapos, sokszor pedig jogos elemei voltak. A magyar olvasó számára utalhatunk ehelyütt a német vidékeken teljesen természetes, úgynevezett elégtételvételi-jogra, a *Fehdere*, vagy a hazai okleveles anyagban is számtalanul előforduló hatalmaskodásokra. Coulson figyelmeztet továbbá, hogy az erőszakos fellépést olykor gazdasági-társadalmi körülmények indokolták, s ezen akciók – amelyek valóban gyakran várakból indultak vagy épp ott végződtek – írásos megörökítésében is számolni kell újabb torzító elemekkel. A várbirtokos urak katonai megmozdulásairól ugyanis zömében olyan elbeszélő források tudósítanak, amelyek írói

egyházi személyek voltak. A keresztény gondolkodásmód s erkölcs pedig messzemenően elítéli az efféle akciókat, így a fennmaradt forrásokban e szemlélet negatív hatásával is érdemes számolni.

Az angliai magánvárok közösségi hasznát és használatát ugyancsak külön fejezet tárgyalja. Ennek egyik legfőbb momentuma a kontinentális területről eredeztethető, jobb szó híján „foglalási jog”-nak (*rendability, reddibilitas, privatization, usurpation*) nevezhető jelenség. E jog lényege abban állt, hogy háborús veszély esetén az uralkodó magánbirtokosok váraiba is saját parancsnokát ültethette, lényegében átvehette a hatalmat egy vagy több magánvár fölött. Ez a gyakorlat – Coulson megfogalmazásában: a magánvárok közösségi használatba vétele – a jelek szerint az 1066-os normann hódítás előtt ismeretlen volt Anglia területén, s ez után is csak lassan „szivárgott át” a szigetországba. De nem csak ebben merült ki a várak közösségi, ez esetben jobbára védelmi, szerepe. 1263-ban például, amikor Lywelyn, az utolsó független Wales-i herceg támadása fenyegetett, III. Henrik (1216–1272) tizenkét levelet küldött szét a királyság e határvidékén várbirotkos arisztokratáikhoz. Ezekben meghagyta nekik, hogy készüljenek a támadásra, de ne csupán váraikat, hanem azok környezetét és az ott lakókat is őrizték meg, mert az természetes kötelességük is egyben (171.). Összesítve tehát e fejezet végkövetkeztetését: a várak egyáltalán nem voltak antiszociálisak, nem léteztek a szélesebb társadalmi csoportok érdekei ellenében. Végezetül ide kívánkozik annak megjegyzése, hogy az általa igazi „közösségi várak”-ként (*castles of communities*) meghatározott – egyházi és főleg városi – erősségekről a közeli jövőben külön monográfiát szándékozik publikálni.

A kötet harmadik nagyobb egysége a várak és a falusi társadalom összefüggésrendszerét veszi górcső alá. Első lépcsőként a várak erődítetttsége és a várbirotkos bíraskodási jogai közti összefüggésre keres választ. Feltevése szerint, amelynek igaz voltát számos egyedi példával támasztja alá, a jelentősebb bíraskodási jogkörrel, ennél fogva sokszor nagyobb birtokegyüttessel rendelkező urak várai jelentősebb kiépítetttséget, erődítetttséget (*crenellation*) mutatnak, mint a szerényebb joghatósággal bíró társaiké. Ezt követi a vár-várbirotkos-várnagy, illetőleg a régiójában fekvő települések kapcsolatának elemzése. Coulson világosan bizonyítja, hogy efféle kettős, szimbiózisszerű együttlét során a közeli települések, városok mindennapi életét, gazdaságát a vár működése és az országos politikában játszott szerepe nagyban befolyásolta, s itt korántsem csupán a több-kevesebb gyakorisággal bekövetkező birtoκος-váltásokra kell gondolnunk. Ez utóbbi jelentősége, bár korántsem lebecsülendő, de mégsem a legfontosabb eleme a település és a vár mindennapos viszonyának. A magyar olvasó szemében persze ennek jelentőségét az növeli, hogy a hazai forrásanyag zömmel ezek nyomon követését engedik. Angliában nagyobb hangsúly helyeződik az erősségek igazgatási, „officiális” szerepének ismertetésére, hisz ezt a rendelkezésre álló dokumentumok lehetővé teszik.

Vár és település összefüggésrendszerében az előbbieknél az utóbbiak terjedésében játszott szerepe sem maradt ki a vizsgálatból. Coulson erre két remek terepet talált: Írországot és Franciaország egykoron angol fennhatóság alatt lévő vidékét. Írország területén az angol hódítás – legalábbis ami az erődítések szempontjait érinti – két fokozatban zajlott le. Először, természetesen, a meglévő ír várakat szállták meg, majd ezek mellé építettek új, a megszálló hadak támaszpontjául és az angol adminisztráció székhelyeiül szolgáló várakat. Ez viszont rendkívüli költségekkel és szervezési igényekkel járt. Így némileg később az angol udvar a kontinensen is bevált úgynevezett „faladó” (*murage grant*) írországi bevezetésével növelte a fallal körülvett települések, így a potenciálisan védhető objektumok számát. Ilyen privilégium birtokában az egyes kiválasztott telepü-

lések a területükön befolyt, eredetileg a királyt illető kereskedelmi vámokból és adókból városfalak és tornyok építését végezhatték el. Efféle királyi kegyben részesült például 1291-ben Kilkenny városa, részben saját, részben pedig, ahogyan a királyi oklevél fogalmaz „a körülötte elterülő vidék lakossága védelme miatt” (232.). De 1358-ban a zöld sziget keleti partján fekvő Drogheda lakói is védelemért és az előző példához hasonló lehetőségért folyamodtak a királyhoz (232.). Coulson következtetése tehát: „az erősségek a vidék betelepítésének és fejlesztésének fontos eszközei voltak” (291.). A harmadik fejezetet Anglia, az úgynevezett Csatorna Szigetek és az egykori angol kézen lévő francia vidékek védelmi rendszerének áttekintése teszi teljessé.

A kötetet lezáró negyedik fejezet a magyar olvasó számára kétségtelenül egzotikus témát tárgyal, ugyanakkor mind szemléletében, mind módszereiben az angol és a magyar középkori forrásviszonyok közti markáns különbségek hű tükrö. A „Várak és özvegyek; gyámok és örökösök” alcímet viselő részben bőséges elemzést olvashatunk az angol várak és a nők, a női birtoklás jogi és szervezeti vonatkozásairól. Külön szakasz tárgyalja a várban élő gyermekek (*castle children*) életét és neveltetésük elemeit. S bár mindennek értékét és társadalomtörténeti fontosságát a recenzens legkevésbé sem szeretné kisebbiteni, azt látnunk kell, hogy efféle vizsgálatokra a magyarországi középkori okleveles forrásanyag teljességgel alkalmatlan. E sorok írójának ismeretei szerint itthon az elmúlt évtizedekben csupán egyetlen dolgozat született e témában Kubinyi András tollából, aki Gúti Ország Mihály nádor (1458–1484) leányának, Zsófiának hollóközi tartózkodása okait mutatta be (Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelezésének tanulságai. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 401–410.). Voltaképpen e fejezet hozadékát a várak társadalmi vonatkozásairól alkotott képünk szélesítésének lehetősége jelenti. A várbeli élet sokrétű elemzése, a nők és gyermekek szerepének bemutatása mind-mind része a szerző katonai elemeket túlhangsúlyozó elmélettel szembeni „harcá”-nak.

Ha végül meg kellene fogalmaznunk a kötet központi gondolatát, aligha tévedünk, ha úgy véljük: Coulson számára a középkori vár nem statikus építmény, hanem időről időre, társadalmi helyzetből adódóan avagy a hatalom szándékainak megfelelően meghatározott fogalom, legfőképpen pedig szimbólum. Minden egyes forrását ezen a szemüvegen keresztül olvassa. Láthattuk, nála nem mindegy, hogy ki és milyen hivatalt viselő személy az épület birtokosa, a királyság gazdasági-társadalmi szempontból változatos régiói közül melyikben fekszik az erősség, mikor és miért engedélyezik bővítését, erődítésekkel való ellátását. Ha a magyar olvasó számára van Coulson könyvének közvetlenül is értékesíthető eredménye, akkor az mindennek előtt a szemléletbeli és forrásértelmezési lehetőségek széleskörű megismerési lehetősége. Ezen túl azonban e könyv bepillantás az angliai hatalmi szervezet és hatalomgyakorlás működésének részleteibe is. S bár szenvedélyes, néhol pedig igencsak szigorú érvelés jellemzi a kötetet, mindvégig jól követhető a külföldi olvasó számára is, remekül tagolt, s természetesen az angolszász hagyományoknak megfelelően minden igényt kielégítő név- és tárgymutató zárja. Ha hiányossága lehet, akkor az legföljebb a kizárólagosan angol szempontokat követő vizsgálódásában fedezhető fel. Ez persze a szigetország historikusaira általánosságban jellemző, de várakról lévén szó, aligha elégséges ez a magyarázat. Amikor „külföldre” merészkedik, az is csupán az angolok által megszállt Írországot és Franciaországot jelenti. Ennek dacára Coulson monográfiája szemléletével, módszertanával, s a középkori angliai királyi hatalomnak az egykorú magyarországgal való részleges párhuzamai (pl.: időről-időre erős királyi központ) folytán a hazai olvasó számára is érdekes, megtermékenyítő olvasmány lehet. Mondható mindez annak ellenére, hogy az általa fölvetett kérdések egy részét a

francia és a német irodalom korábban már érintette: gondolhatunk például a német nyelvterületen oly szerteágazó rezidenciakutatásra. Még ha véleményével nem is ért mindig egyet a magyar forrásanyag ismerője, abban biztosak lehetünk, hogy a várakról kialakult eddigi képünket feltétlenül átgondolásra serkentheti. S ha ez megtörténik, célját messzeemenően elérte.

Horváth Richárd

IOAN MARIAN ȚIPLIC

Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV.)

(Erdély védelmi szervezete a 10–14. században)

Editura Militară, București, 2006. 331 p.

Szerény előzmények után a román középkori régészet az elmúlt évtizedben jelentős eredményeket mutatott fel. Mi sem szemlélteti ezt jobban, mint a közelmúltban napvilágot látott három román nyelvű monografikus munka az erdélyi várakról. Adrian Andrei Rusu: *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. 13–14)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005, („A Kárpátok megerősítése”. 13–14. századi erődítmények és várak Erdélyben és a környező területeken) c. munkája a legátfogóbb szintézis, amely eddig Erdély várairól született. Petru Iambor: *Așezări fortificate din Transilvania (secolele 9–13)*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2005, (Erődített települések Erdélyben a 9–13. században) c. posztumusz kötete hiánypótló munka az erdélyi földvárak ásátásainak eredményeiről, bár munkamódszereiben és a téma megközelítésében ugyanazon a vágányon halad, mint az évtizedekkel ezelőtti román középkor-kutatás.

A nagyszabeni Egyetem Történelem Karának (Facultatea de Istorie și Patrimoniu) oktatója, tanszékvezető fiatal kutatója, I. M. Țiplic könyve mindenekelőtt szemlélete miatt emelendő ki. Bár eredményeinek egy részét a szerző németül is publikálta,¹ fontosnak találok, hogy munkájáról részletes ismertetést tegyek közzé a magyar szakemberek számára – ezt az is indokolja, hogy a kötethez sajnos nem készült semmilyen idegen nyelvű összefoglaló (míg A. A. Rusu könyvében közel negyven oldalas angol nyelvű kivonatot találunk). Céloom elsősorban a munka bemutatása és ismertetése, amit helyenként saját észrevételeim tarkítanak.

A kötet szerkezetében több részre tagolódik. A bevezető fejezetben kap helyet a kutatástörténeti összefoglalás és a terminológiai kérdések taglalása. A szerző önálló fejezetben mutatja be Erdély 10–13. századi hatalmi és geopolitikai viszonyait (I.). Erdély 12–13. századi védelmi szervezete, a keleti és déli határ védelme és a különféle népelemek határvédelmi szerepe (II.) után a korai, 10–13. századi „erősségek” (III.), majd a tatárjárást követő határvédelem és ennek objektumai (IV.) kerülnek egy-egy fejezetbe. Az elemzés felső időhatára a török megjelenése Erdély határain. A két utolsó fejezet az erdélyi „erősségek” tipológiai jellegzetességeit (V.) elemzi, és rövid szócikkeket találunk

1 Ioan Marian Țiplic: Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10–14. Jahrhundert). Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Heidelberg, 2007.

az adattárban a témára vonatkozó várakról (VI). A kötet meglehetősen szűkre szabott illusztratív anyagát térképek, alaprajzok, rekonstrukciós rajzok és fényképek alkotják.

A kutatástörténeti áttekintés röviden érinti a 19. századi romantikus szemléletű történelemírás várakra vonatkozó munkáit (Fr. Müller, M. A. Ackner, Fr. Teutsch, Kővári László, Orbán Balázs stb. művei). Erdély váraiban a régészeti kutatások a 19. század végén – 20. század elején kezdődtek el (Feketealom, Szibiel, Bükszád stb.). Egy-egy megye vagy régió várainak szisztematikus kutatása Ferenczi Sándor nevéhez fűződik, a két világháború között Ferenczi bejárta Csík és Háromszék megye várait és leírást, felmérést készített róluk. Az erdélyi várak kutatásában mérföldkő Kurt Horedt 1941-ben megjelent *Zur siebenbürgischen Burgenforschung* munkája. Az '50-es évektől a román várkutatásra is erőteljesen rányomta bélyegét a szovjet politikai befolyás és a minden téren szláv hatásokat kereső tudománypolitika. A '70-es évektől a román középkor-kutatásban R. Popa nevével fémjelezve elindul a kistrégiók régészeti kutatása (Hátszeg vidéke, Fogaras vidéke, Máramaros). Ezzel párhuzamosan Kolozsvár központtal kialakul egy olyan kutatói kör, amelynek fő tevékenysége az Erdélyi-medence várainak kutatása (fő képviselői M. Rusu, Șt. Matei, P. Iambor). A Német Lovagrend barcasági jelenléte és várainak problematikája főleg a szász kutatókat (H. Glassl, K. Horedt) foglalkoztatta, míg a határvárak és a határvédelem kérdése elsősorban a magyar történetírásban kapott nagyobb teret (Tagányi Károly, Fodor Ferenc, Györffy György, Borossy András), ugyanakkor H. Göckenjan munkája (*Hilfsvölker und Grenzwächter in mittelalterlichen Ungarn*) a téma alapos elemzését jelentette. Ferenczi István és Ferenczi Géza kelet-erdélyi várkutatásai a középkori Udvarhelyszék (a mai Hargita megye része) várainak régészeti ásatásaira terjedtek ki. (A székelyföldi várak kutatói között a kutatástörténeti részben nem találkozunk Székely Zoltán nevével, holott ő a középkori Háromszék és Csíkszék számos várában végzett régészeti feltárásokat.) A '70-80-as években az erdélyi várakban folyó intenzív régészeti feltárások nagy hányada publikálatlan maradt – emeli ki a szerző. Șt. Pascu *Az erdélyi vajdaság* ('Voievodatul Transilvaniei') c. művében különálló fejezet szentelt a váraknak, ennek hatása a román történetírásra máig meghatározó. A szintézisek sorában Gh. Anghel és A. A. Rusu összefoglalásai az erdélyi várkutatás alpmunkáit képezik. *Erdély rövid történetében* a korai földvárak kiemelt szerepet kaptak, mint a Magyar Királyság fő igazgatási-katonai-politikai szervei. A rendszerváltást követő 15 évben az erdélyi várak kutatása eléggé stagnált, főleg elméleti jellegű tanulmányok születtek a témában (T. A. Sălăgean, P. M. Beșliu). A. A. Rusu várszintézise az erdélyi várak problematikájának a legátfogóbb összefoglalása és taglalása.

A következő alfejezetben Tiplic a határvédelem szervezetét és ennek elemeit taglalja, csatlakozva A. A. Rusu véleményéhez, mely szerint az Árpád-korban a Magyar Királyság határvédelmének együttes elemzésére van szükség, ugyanis ennek rendszerre egységesen, központilag volt megszervezve. Az erdélyi határvédelem kutatásában és elemzésében a jobban dokumentált és ismert nyugati, a Német-Római Birodalom ellenében kiépített határvédelmi rendszer nyújthat analógiákat. A középkorban, amint erre az írott források is utalnak, a határ általában a természetes határok mentén húzódott. A kora Árpád-korban viszont a politikai határ (ezt a román *granița* fogalommal definiálja, mint a korabeli források *confiniumát*) és a katonailag ellenőrzött határvidék (rom. *frontieră*, lat. *comitatus et castrum confiniumum*) nem esett egybe. A Magyar Királyság és a Német-Római Birodalom határán a 11–13. századi forrásokban többször találkozunk a *Predelalpaß*, *Predilpaß* ('átjáró', 'kapu') elnevezésekkel, melyek megfelelőit Erdély déli és keleti határain is megtaláljuk. A határvédelem és ennek intézményei az oklevelekben

comitatus confiniorum, illetve *marchia*, a határt őrző vagy ezzel kapcsolatba hozható társadalmi elemek pedig *custodes confiniorum*, *sagitarii*, *speculatores* néven tűnnek fel. Mindezek a magyar kutatás előtt régóta ismert fogalmak (anélkül, hogy ezek bővebb jelentéstartalmát és más vonatkozásait most taglalnám) azért fontosak, mert Ţiplic, szakítva a román történelemtudomány évszázados irányvonalával, elfogadja, sőt kijelenti, hogy a Magyar Királyság és az ennek szerves részét képező Erdély határvédelme az Árpád-kor kezdete óta egységesen, központilag szervezett volt.

A terminológiai kérdéseket illetően Ţiplic utal arra a közismert tényre, hogy a középkori források nem következetesek a várak és más erősségek elnevezéseinek használatában, ami főként régészeti vonatkozásban alaposan megnehezíti a fogalmak helyes alkalmazását és értelmezését. A román történelemtudomány eleve későn kezdett foglalkozni a várak és más erősségek középkori terminológiájával, és a szerző joggal emeli ki, hogy nem lehet a nyugat-európai nevezéktan vonatkozó elemeit a helyi viszonyokra átvéteni. A román vár (*cetate*) a latin *civitas* szóból ered, viszont a népnyelvben a fogalomnak jóval tágabb jelentéstartalma van, és gyakran használják a nehezen átjárható földrajzi képződményekre is. A szláv eredetű *gorodište*, *horodište* ('grad', 'hrad') gyakran vált helynévvé a román nyelvben is. A fentieknek kívül fontos kiemelnem, hogy a román szaknyelvben a *fortificație* és *fortăreață* (ang. 'fortification', illetve 'fortress') fogalmak értelme nagyon tág, és alkalmazható bármilyen védelmi jellegű objektumra (földvár, védelmi jellegű sáncvonulat, kővár, erődített templom, erőd, erődítmény), és a szövegkörnyezet pontos olvasata és ismerete nélkül adott esetben nehéz a szó pontos magyar jelentéstartalmát megadni. Így a fogalom általános vagy kérdéses használata esetén kénytelen vagyok a magyar szaknyelvben elavultnak számító 'erősség' névformát használni.

A 11–14. századi források alapján Ţiplic a védelem szempontjából az alábbi településformákat különíti el:

- *castrum* = kis méretű erősség, általában földből és fából vagy kőből és fából építve (11–14. század);
- *arx/castellum* = kis méretű erősség, általában kőből épült (13–14. század);
- *civitas*, *munitiones civitatem*, *urbs* = erődített település; az *urbs* általában a királyi, hercegi vagy püspöki székhelyekre vonatkozik (10–14. század);
- *villa* = erődítetlen település, amely a legtöbb esetben egy erősség közelében áll (10–14. század).

Ţiplic rendszere számos ponton bírálható, itt mindössze két tévedését, illetve helytelen, félrevezető fogalom-használatát emelném ki. Először is, a *civitas* és a *castrum* fogalmak nem az erődítés fokozatában, annak méreteiben megnyilvánuló terminusok, különbségük pusztán időrendi. (Elég legyen itt néhány példával arra utalni, hogy a legnagyobb ispáni váraink, mint például Sopron *castrum*ának sáncai 8,7 ha-os területet öveznek, Szabolcs, Abaújvár és Biharvár *castrum*ai pedig 3,5–4,5 ha közé tehetők, míg Veszprém *civitas* viszont alig 1,25 ha-os területen feküdt.) A 12. század második harmadáig terjedő időszakból való források (a későbbi átiratokból fennmaradó okleveleket vagy interpolációkat félretéve) egyértelműen *civitassal* jelölnek minden várat, a *castrum* fogalom a század második felétől kezd elterjedni.

A román kutatásban széleskörűen elterjedt és használt az erődített település ('*așezare fortificată*') fogalma, P. Iambor egész könyvet szentelt a témának (l. fentebb). Elég nyilvánvaló, hogy ez esetben egy helytelenül használt fogalomról van szó. Az ötlet minden bizonnyal nyugat-, illetve közép-európai előképekre vezethető vissza, ahol ebben a korban helyenként valóban épültek erődítettnek nevezhető települések, városok. Erdélyben

az Árpád-korból erre nincsen példa, a sáncokkal erősített néhány hektáros ispáni várak kivétel nélkül igazgatási, bíraskodási, katonai központok, amelyeket királyi akarat hozott létre, megépítésükben és fenntartásukban a várispánság népei vettek részt, ám nagy részük ennek „falain” kívül rekedt mindennapjainak színterét illetően. Az ispáni várakon, királyi és püspöki székhelyek megerősítésén kívül a települések megerősítését régészetileg még nem sikerült kimutatni, a feltárt vagy feltárandó egyszerű cölöpsorokra vagy kerítésekre a fogalom aligha alkalmazható. Egyértelmű, hogy a fogalmi zavar akkor keletkezett, amikor a román kutatók a korabeli oklevelekben és más írott forrásokban a nyugati településtípus (a bronzkorban és vaskorban Erdély területéről is ismerünk erősített településnek nevezhető településformákat) megfelelőjét igyekeztek megtalálni. Ţiplic módszertani hibát követ el, amikor Anonymus várelnevezései alapján bontja típusokra a kora Árpád-kori várakat, mivel ez legjobb esetben is pusztán a *Magister* korára (12. század vége–13. század eleje) alkalmazható. (Anonymust egyébként még sok vonatkozásban forrásértékűnek tartja a 9–10. századra nézve.) Abból még, hogy az oklevelek megkülönböztetik a várat és a tőle függő, alá vagy melléje épített váralja-települést, *suburbiumot* (mint pl. a 13. század második felében említett Dobokavár és *Dobukawar falua*) a legkevésbé következik ez utóbbi erősített jellege. Rogerius Várad esetében leírt *castruma* és *civitas*a alapján szintén nagy tévedés kora Árpád-kori vártípológiákba bocsátkozni, ugyanis ebben az időben már valóban elkülönül a két fogalom jelentéstartalma (a *civitas* mögött ekkoriban már a kialakuló városok rejlenek), és nem kétféle erősítésformáról van szó (a váradi kanonok pusztán a váradi *castrum* erősítési elemeiről ír). Szintén sántít az a meglátás, hogy a kifejezetten katonai jellegű királyi vagy világi nagybirtokos tulajdonában lévő várak zömére a *castrum* kifejezést használnák (*castrum Clus* vagy *castrum Turda* vármegyei központok), és a nagyobb igazgatási központok vagy egyházi székhelyek pedig előbb-utóbb *urbs*okká válnak, és itt a szerző felsorolja Csanádot, Gyulafehérvárt, Váradot, Dobokát. Doboka mindössze megyeszékhely, akárcsak a szomszédos Torda, amelyet következetesen *castrum* elnevezéssel jelölnek a 12. századtól.

I.

Az Erdély-fogalom kialakulását illetően Ţiplic azon a véleményen van, hogy az *ultrasilvan* terminus már a 10. század előtt létrejött, a magyar törzseknek a Nyugati-Érchegységtől nyugatra való megtelepedésével. A szerző feltehetőleg a magyar ’erdőelve’ fogalom kialakulására gondol a honfoglalás korában, ugyanis, amint ő is idézi a latin terminus első előfordulása 1075-ből való (*ultra silvam ad castrum quod vocatur Turda*), de hozzátehetjük, hogy nyilvánvalóan a latin nyelvű jogalkotás kezdeteire nyúlik vissza. Erdély 1541 előtt földrajzi és történelmi vonatkozásban egyaránt az erdélyi vajdaság Kárpátokon belüli zárt térségét jelentette.

A földrajzi tényezők jelentős mértékben meghatározták a várak és más erősségek elhelyezkedését, azok leggyakrabban főbb átjárók, útvonalak biztosítására, ellenőrzésére épültek (a kora középkorban az útvonalak többsége a vízválasztókon haladt). Ţiplic Erdély Árpád-kori településtörténeti és népesedési mutatóinak elemzésekor gyakran hivatkozik Győrffy György és Kristó Gyula adataira is, kiemelve a régészet szerepét a történeti földrajz forrásbázisának gyarapításában. A 10–12. században Erdély legnépesebb területe a Maros középső folyásának tágabb szakasza volt, az a régió, ahol a földvárak nagy többséges is található.

A Nagy Morva Birodalom szétzúzásával (906) a Német Királyság lett a kalandozó magyarok legfőbb támadási területe. A gyorsan mozgó, rabló, fosztogató csapatokat I. Henrik (919–936) mentsvárai és nehézfegyverzetű alakulatai képtelenek voltak megállítani. Az új típusú várak építésével és a nehézlövesség felállításával Henrik visszautasította az adófizetést és vereséget mért a magyar csapatokra Riadénál (933). A keleti határok megerősítése a Karoling-kori *marchiok* rendszerének felújításával történt meg, ez I. Ottó idején (936–973) további határőrgrófságok létrejöttét eredményezte. A Lechfeld-mezei vereséget követő fél évszázadban a magyar-német viszonyok normalizálódtak és dinasztikus kapcsolat jött létre a szász uralkodócsalád, illetve az Árpád-ház között. A nyugati típusú kereszténység felvétele és az államalapítás révén a Magyar Királyság meghatározó politikai tényezővé vált a térségben.

A kalandozó magyarok déli hadjáratai a 10. század folyamán Bizáncot és a Bolgár Cárságot sem kímélték. A Bíborbanszületett Konstantin idején kialakult diplomáciai kapcsolatok révén több magyar vezér megkeresztelkedett Konstantinápolyban, s ez a keleti típusú kereszténység elterjedését eredményezte Pannóniában. Űtiplic csatlakozik ahhoz a véleményhez, mely szerint a magyarok által meghódított területeken a Cirill-Métód-féle „tradíció” továbbélt a 10. században. A nyelvészeti adatok mellett (a szláv eredetű ’kereszt’ szavunkat hozva fel) a Bjelo-Brdo-kultúra tárgyi leletanyagában látja ennek legfőbb bizonyítékát (megfelelkezve arról, hogy az étel- és más sírmellékletek éppenséggel nem a legkeresztényibb temetkezési szokások). Bizánc 10. század végi megerősödésével 1019-re ennek északi határai újra a Duna és a Száva vonalára tolnak ki, és a birodalom folyamatosan arra törekszik, hogy befolyást gyakoroljon a magyar politikára. 1129-ben II. István seregei bizánci területeken veszítenek csatát, majd 1167-ben Szerémsvár kerül Bizánc fennhatósága alá. A bizánci befolyás tárgyi vetületei: a Szent Korona alsó része, valamint az ún. Monomachos korona. Űtiplic a korai kővár-építkezés területén is bizánci hatásokkal számol, szerinte Dobokavár (IV. fázis) és Várfalva/Ó-Tordavár (III. fázis) kőfalai bizánci jellegről tanúskodnak.

A szerző önálló alfejezetet szentel a régészeti adatok értékelésének, kiemelve, hogy a román történelemtudomány eredményei, mivel politikai szempontoknak alárendelve születtek, ma már sok vonatkozásban nem állják meg helyüket. A ’90-es évek elején Radu Popa régész volt az, aki a dogmatikussá merevedett elméleteket kritika alá vetette és újraelemezte a román államok kialakulásának, illetve az erdélyi (autochton) lakosság és a magyar királyi hatalom viszonyának kérdéseit.

Űtiplic átfogóan bemutatja Erdély 9–12. századi történetének régészeti forrásait, ezt röviden összegezném az alábbiakban. Az erdélyi-medence 9. század végi – 11. század eleji régészeti kultúráját két főbb leletkör határozza meg: a kolozsvári csoport, mint a magyar honfoglalók jellegzetes emlékanyaga, valamint a Maroskarna B-Gyulaféhevár csoport, a Bjelo-Brdo-kultúra erdélyi jelenlétének megtestesítője. Ezek mellett a Maroskarna A csoport (vagy Dridu-Gyulaféhevár) a szláv-bolgár, a Csombord-Szászváros csoport pedig a morva elemek jelenlétére utalnak. A Nagy Morva Birodalom bukása után Pannóniából és a mai Szlovákia területéről morva és romanizált elemek menekültek Erdélybe. Erre a Csombord-Podirei temető morva jellegű fülbevalói, és a Szászváros-Dealul Pemilor 108 temetőjének leletei utalnak. Morva területeken analógiákkal rendelkező edények, fém-tárgyak kerültek elő Dobokáról, Kolozsmonostorról, Zilahról, Mojrádról, Szalacsról, Biharvábából, Gálospetriből stb. (Űtiplic nem részletezi ezek formai jellegzetességeit vagy díszítőelemeit). A nyugati szláv elemek erdélyi megjelenéséhez köthetők a 9. század végére keltezhető földvárak is, szláv környezetben ezek nagyon gyakoriak lévén. Erdély

délnyugati részében ugyanakkor bolgár elemek jelenléte mutatható ki a 9. század második felétől, mint a Maroskarna A, Gyulafehérvár-Mentőállomás temetőinek jellegzetes, Al-Duna vidéki párhuzamokkal rendelkező amforái és besimított rácsmintás fazekai. A Dél-Erdélyből vezető sóút ellenőrzését láthatta el a Slon-Prahován kiépített, tornyokkal ellátott erődítmény. A Dél-Erdélyből ismert bolgár lelőhelyekről (Szászsebes, Kudzsir, Szászorbó, Szászváros stb.) ismert edényformáknak a mai Bulgáriából (Pliska, Madar, Preslav), illetve Morvaországból ismertek párhuzamai (pl. Stare Mesto). Ehelyütt nincs tér azt elemezni, hogy a magyar és bolgár kutatás által az al-dunai bolgárok hagyatékának (pl. csombordi temető) meghatározott leletanyag-csoport miként vált a román kutatásban jellegzetes morva elemmé...

Az ún. Medgyes-csoport hamvasztásos vagy birituális temetői (Vízakna, Medgyes, Szenterszébet) szintén a maroskarnai temető A fázisával egyidősek (9. század vége–10. század eleje). A honfoglaló magyarok erdélyi megjelenését tükröző kolozsvári csoport (kolozsvári temetők, Marosgombás, Magyarlapád) a katonai elem erőteljes jelenlétére utal, míg a másik csoport temetőiben (pl. Gyulafehérvár-Mentőállomás II) egyáltalán nincsenek fegyverek. A két típus együttes meglétét a Szászváros-Dealul Pemilor 102 temető mutatja. A bihari, kolozsvári, várfalvi, lapádi, gombási leletek Ţiplic szerint egyértelműen kirajzolják a magyarok Erdélybe való behatolásának egyetlen útvonalát, ugyanis a Maros-szorosból nincsenek 10. századi régészeti leletek. A nyugat-európai pénzérmék és a szablyák hiánya stb. a honfoglalók második generációjához sorolja a fenti lelőhelyeket. A Gyulafehérvár-Mentőállomás II. temető az erdélyi Bjelo-Brdo-kultúra jellegzetes, a 10. század második felére keltezhető leletanyagát képviseli. Ţiplic az ún. Ciugud/Csügedkerámia jelenléte alapján bizonyítottan látja (!) a szláv-romanizált csoportok továbbélését, melyek Hátszeg vidékén, valamint Kolozsvár–Gyulafehérvár térségében mutathatók ki. Majd Gh. Baltag nyomán csatlakozik ahhoz a torz meglátáshoz, mely szerint a cserépbográcsok hiánya idegen (nem magyar) jelenlétre utalna. Erdély magyar megszállása a szerző szerint a 12. század folyamán történt, ekkor a Magyar Királyság határa elérte a Keleti-Kárpátokat, de az Olt és a Déli-Kárpátok közti területre csak részben terjedt ki.

II.

Önálló fejezet mutatja be Erdély keleti és déli határvédelmének politikai, szervezeti kérdéseit. A székelység, mint a dél- és kelet-erdélyi határvédelem bázisa már a 11. században a Maros és a Nagy-Küküllő összefolyásának vidékére kerülhetett. Ezt Ţiplic szerint a Szászsebesen, Szászorbón és Kelneken előkerült régészeti leletek, valamint a Kis- és Nagykapus helynevek bizonyítják, ez utóbbiak gypűkapuk lehettek. A szászok II. Géza idején történt betelepítésével ez a gypűhatár keletebbre tolódott, és a székelyek Délkelet-Erdélybe kerültek át. Korai székely előőrsök hagyatékaként azonosítja Ţiplic a székelykeresztúri, szentábrahámi és petőfalvi 12. századi lelőhelyek anyagát (Keresztúrszék kutatója, Benkő Elek a területen csak a század végétől számol székelyekkel, vitatott a petőfalvi és zabolai temető székely volta is). A szerző szerint a besenyő határvédelem székely elemekkel való helyettesítése főleg ez utóbbiak keresztény volta miatt történt meg a 11. század végétől. A székelyek dél-erdélyi jelenlétét a szászorbói, medgyesi, szászfehéregyházi szász templomok alatt feltárt S-végű hajkarikás (Bjelo-Brdo jellegű) sírok bizonyítják. Kálmán király idején a délkeleti határ a Székás-patak, Hideg-víz és a Hortobágy-patak központi folyásának vonalán húzódott, amint ezt az Öregyház, Székásgyepű helynevek

tanúsítják Fehér, illetve Szeben megyében. 1068 után Fehér és Doboka vármegyék végvidékére besenyő határőröket telepítenek, mint azt a helyneves adatok mutatják (Talmács, Kölpény, és a -besenyő tagú településnevek). A dél-erdélyi Árpás, Sárkány és Ucsa az Olt bal partján húzódó – a folyón Feleknél átkelő – útvonal mentén létesült települések, az Olt északi partján feltételezett galaci vár pedig egy besenyő katonai kontingens jelenlétére utalnak a Sáros-patak völgyében. A 13. század elejéről okleveles adatok is megerősítik a besenyők dél-erdélyi szerepét (részvétel katonai hadjáratban, besenyők erdeje).

A II. Géza (1141–1162) idején betelepített német és flamand *hospesek*, akik főleg parasztok, kézművesek, kereskedők és kismanesek voltak, elsősorban Erdély déli részén kaptak területet. Az újabb régészeti kutatások tükrében Ţiplic úgy véli, hogy a hospesek erdélyi megjelenése korábbra tehető, ugyanis Szászvárosban egy olyan, a 12. század elején megújított földsáncokkal védett „erősség” vált ismertté, amelynek a belső területén egy rotundát (*Doppelkapelle*) és egy négyzetes kőtornyot emeltek ugyanebben az időben. Ennek a nyugati típusú, lakótoronyból és udvari kápolnából álló udvarháznak (curte feudala) Dél-Erdélyben még Kelnekről ismert példája, megléte sejthető Szászorbón és Szebenben (ahol a Huet téren egy hasonló kápolna került feltárássra a közelmúltban), és ehhez a körhöz sorolja a szerző a gyulafehérvári kápolnát is. Majd még tovább megy és megelölegezi, hogy a fentiekén kívül Szenterszében, Nagydísznódon, Veresmarton, Vízaknán és Szászfehéregyházán feltételezhető nemesi udvarházak a 12. század első felében Erdélybe jött gerébek megerősített lakóhelyei voltak (az írott forrásokban való első feltűnésük a 13. század eleje). Az *Andreanum* a szászok hadi terheit jól meghatározott számú katonai előállításában határozta meg, és nem említ konkrétan határvédelmi vagy várépítési feladatokat, ez ebben az időben a Német Lovagrend elsőrendű feladata lehetett.

Ţiplic röviden ismerteti a Német Lovagrend erdélyi szerepének feltárássában született jelentősebb román kutatók eredményeit (a két világháború között volt olyan román történész, aki a lovagrend erdélyi jelenlétét is megkérdőjelezte). A szerző részletesen elemzi a Német Lovagrend erdélyi megjelenésének 1211 előtti előzményeit, kiemelve a pápaság és a Magyar Királyság térítő, illetve katonai törekvéseit, valamint a kun tényező szerepét a nyugati keresztény világ határán. A Lovagrend barcasági és Kárpátokon túli tevékenysége és szerepének megítélése alapvetően a fenti tényezők eredőjének függvényében lehetséges. Bár okleveles adataink vannak a lovagok kunok ellen folytatott eredményes katonai akcióiról, Ţiplic szerint ez előbbieket nem tudtak jelentősebb területeket befolyásuk és ellenőrzésük alá vonni a hegyeken túl – ennek az állításnak úgy a régészeti, mint a történeti adatok ellentmondanak.

III.

A korai, honfoglalás utáni határvédelem szervezetének feltárássában Ţiplic forrásértékűnek tekinti Anonymus krónikáját, és számos olyan vár meglétét feltételezi a 10. században, melyek korabeli létezése még csak nem is bizonyított (Ungvár, Szatmár, Diósgyőr, Trencsén stb.), vagy pusztán a képzelet szülte őket (pl. Himesudvar). Ménmarót és a honfoglaló magyarokkal szembeszegülő Biharvár, Szatmár és Zilah várainak védői pedig egy régi forgatókönyv elemeiként köszönnek vissza, sajnos Ţiplic sem tud szabadulni képzettségének beidegződéseitől.

Az erdélyi vármegyék kialakulásának folyamatát a vármegyék és várispánságok szervezetének elemzésén keresztül a szerző már a magyar történetírás (Györffy György,

Kristó Gyula) alapján mutatja be. A királyság peremén kialakított határvármegyék a várak és ennek szolgáltató népelemei révén láttak el a határvédelmi feladatot. Ezt a természetes akadályok mentén kialakított gyeprü és gyeprüelve, illetve a rajtuk átvezető gyeprükapuk tettek hatékonyvá és védhetővé. A nyugati határvédelmi – F. Posch munkája alapján rekonstruált rendszere – minta alapján lehetett megszervezve a délkeleti határ is, amely Ŧiplic szerint a 11–12. században az Olt északi partján húzódtott. A Mura és a Rába közötti megfigyelőpontokhoz és határvárakhoz hasonlóan a Nagy-Küküllő és az Olt menti Kiskapus, Kerc, Halmágy, Szászugra stb. is a délkeleti határvédelem kiemelt pontjai lehettek. A Királyföldön feltárt, a szászok betelepítését megelőző templomok és temetőik, a Háromszéki- és Barcasági-medencében feltárt zabolai, petőfalvi és földvári 12. századi temetők a határvédelem előretolt állomásai lehettek (véleményem szerint az egyre nagyobb számban feltárt, 12. századi dél-erdélyi lelethorizont egyértelműen a terület „országban belüli” voltára utal, és nem lehetett holmi gyeprüelve). A délkeleti határvédelem szervezete a székely és szász népcsoportok 12. századi át- és betelepítésével átalakul (Ŧiplic szerint ez a típusú védelem még a római kori határvédelmi politikára vezethető vissza), a várszervezetre alapozott védelmet egyes népcsoportoknak adott különféle szabadságjogok fejében ellátott határvédelmi gyakorlat váltja fel. Hogy ennek a védelmi szervezetnek egyházi alapjai lennének – mivel a legtöbb „védelmi pont” (‘puncte de fortificare’) a nagy egyházi központokhoz közel épült –, erre megbízható adataink nincsenek, és a fenti összefüggés legfeljebb látszólagos. A románok határvédelmi szerepével hozza összefüggésbe a szerző az Erdély peremvidékén található máramarosi, hátszegi, omlási és fogarasi román kerületek kialakulását, melyek gyökereit a bizánci sztratiótákban (határvédelmi feladatokat ellátó, szabadparaszti népelemek) véli megtalálni. Ŧiplic meglátása csak részben helyes, ugyanis a románok (a 13. század elejétől valóban számos forrás utal dél-erdélyi jelenlétükre), mint közösség sosem kaptak határvédelmi feladatokat és ehhez fűződő szabadságjogokat, felemelkedésük egyénekhez kapcsolódott, akik a magyar nemesség soraiba olvadtak (emiatt nem tudtak Erdély három nemzete mellett számottevő politikai tényezővé válni). Ŧiplic, miután elutasítja a Szeben melletti földvár (Orlát I – Cetate Scurtă, m. „Rövid Vár”) román eredetét (az ásató régész, Th. Nágler a Csüged-típusú kerámia alapján határozta meg a vár etnikai hovatartozását), lentebb a kománai várat (Persányi-hegység) és a szebeni Felek-Várhegyét már a helyi (román) lakosság menedékhelyének tartja. Érvei nem meggyőzőek és ellentmondásosak: a két vár elrejtett helyen épült, kezdetleges technikával, így nem sorolhatók a királyi várak sorába, viszont éppen e két várat hozza fel példaként arra, hogy a román közösségek is be voltak vonva a dél-erdélyi határvédelem szervezetébe. A bolgár földön 1210-ben harcoló román kontingens a dél-erdélyi határvédelem szerepét ellátó szebeni ispán seregének része – e tény mögött valóban felsejlik a népcsoport hadászati szerepe.

A 13. század elején a délkelet-erdélyi határvédelem három tényezőre épült: ezek a Barcaságon keresztül a Német Lovagrend, valamint a románok és a székelyek. Az ofenzív védelem a szétziláló dö várszervezettel nem tudott ellenállni 1241-ben a Kárpátok szorosain betörő mongol hadaknak, a megerődítetlen átjárókat a székelyek és románok képtelenek voltak megvédeni, az erdélyi vajda megyei csapatait pedig szétverték a tatár seregek, felgyűjtva az útjukba eső településeket.

A tatárjárást megelőző határvédelmet a szerző egyenesen a gyeprü típusú (‘de tip prisacă’) jelzővel látja el, értve ezalatt minden földből és fából épült objektumot. A kora középkori védelmi rendszerek megjelenése politikai, gazdasági és társadalmi tényezők eredménye volt nemcsak Erdélyben, hanem a középkelet-európai térségben egyaránt. A

gyepű típusú, természetes akadályokból és földszáncokból álló védelmi elemeket ez időben széles körben alkalmazták volt Lengyelországban, Csehországban, Sziléziában és az Orosz fejedelemségekben egyaránt, de megtalálhatók az Al-Duna vidékén, Dobruzsában is. Ţiplic csatlakozik ahhoz az általánosan elterjedt véleményhez, mely szerint a gyepű típusú határvédelem eredete a szlávokhoz köthető. Melich János, Moór Elemér, Kniezsa István nyelvészeti munkái alapján a szerző feltérképezi azokat a helyneveket, amelyek a gyepűk egykori létére utalnak (Gyepes, Gyepű, Kapu, Strázsa, Őr, Les stb.). A természetes akadályok felhasználásával kiépített védelmi rendszer csak az ún. kapukon keresztül volt átjárható, ezek ellenőrzésére épültek a földvárak. A gyepűvonalak elmozdulása a határőrző népcsoportok áttelepítésével együtt tevődött át újabb területekre, a Magyar Királyság keleti terjeszkedésének megfelelően. A gyepű típusú védelem délkelet-erdélyi példájaként a szerző a háromszéki Homárka 12 km hosszú sáncát hozza fel, amely Fodor Ferenc rendszerében a hatodik gyepűvonalhoz tartozott, és a 12–13. század fordulóján jött létre. (Ezzel szemben a Homárkát kutató Ferenczi István régész két építési periódust különített el ennek létrehozásában: 10–11. század és 11. század vége.) Ţiplic, a kutatásban nem előzmények nélkül, a Homárka létrehozását a kelet-erdélyi besenyő hatalom jelenlétéhez köti, amely ezt a kunok ellen emelte volna (a szerző tér- és időhorizontokon át-átugró gondolatmenete nem minden esetben követhető...). Ţiplic sem mentes attól a „régész-hibától”, hogy minden sajátos érv nélkül egyes objektumokat vagy leleteket különféle etnikumokhoz próbál kötni.

A Kis-Szamos és a Meszesi-kapu vidékének helynevei egy olyan gyepű típusú védelem elemeinek lenyomatai, amelyet a magyarok is átvettek a terület meghódítása után (itt a szerző Gelou vajdaságára gondol). Az Érchegeységtől nyugatra Bélárkos és Borossebes között húzódó Bálhrad-i sánc a román kutatásban a 9–10. századra keltezett védelmi objektum (római előzményekkel). Ţiplic elveti ennek román eredetét és a 9–10. századi bolgár hatalommal hozza összefüggésbe (lentebb a gyepűkről írt összefoglalásában már a 13. századra keltezi). A délebbi Ompolygyepű, Preszáka és Székásgyepű helynevek a szerző meglátása szerint szintén a magyar hódítás előtti védelem elemei lehetnek (Ţiplic átugrik azon az apró mozzanaton, hogy az említett 'gyepűs' helynevek többnyire magyar eredetűek). Tovább nyelvészkedve, a Nagy-Küküllő és az Olt közti terület kapus és gyepű összetételű helynevei (Kis- és Nagykapus, Lesses stb.), valamint az Olt mente török eredetű helynevei (Sárkány, Halmágy, Fogaras, Árpás, Talmács) alapján Ţiplic feltételezi, hogy a délkeleti határ a 11–12. században az Olt felső folyása mentén húzódott, melynek védelmét besenyő és székely népcsoportok látták el. Figyelemreméltó a szerző észrevétele, mely szerint a Székás-patak-Hidegvíz-Hortobágy-patakok vonalától északra fekvő terület helynevei között 30%-al találunk több magyar eredetűt, mint ettől délre, ami arra utal, hogy a 11–12. század fordulóján kb. itt húzódnak a határ, és közvetlenül a szász betelepítés előtt tolódtott át az Olt vonalára. Feltehetően ennek a gyepűvonalnak az elemeit írja le a Német Lovagrend 1211-es adománylevele. A 13. századból további adatok ismertek a gyepűkre vonatkozóan, 1271-ben pl. a máramarosi erdők gyepűit említik.

Összefoglalóan Ţiplic három fázist különít el az erdélyi gyepűk építésében és használatában: 1. fázis. 10. század–11. század eleje: a Meszesi-kapu vidékén, az Érchegeység nyugati oldalán húzódó gyepűk, valamint a Homárka; 2. fázis. 11–12. század: új gyepűvonalak létrehozása a vármegyei szervezet által, ennek őrzését a besenyők és székelyek látják el; 3. fázis. 13. század: a gyepűvédelem alkonya, a védelmet a földvárak, és 1241 után a kővárak veszik át. Ţiplic megpróbálja rendszerét Fodor Ferenc gyepűvonalaiival is összhangba hozni, Fodor hatos rendszerében az első három az Erdélyi-medence nyu-

gati részének elfoglalását, a többi pedig a határ fokozatos keletebbre való tolódását jelenti. A korai, gyepű típusú védelemrendszer alapvetően három elemből tevődik össze, úgy mint: természetes védelmi formák (erdők, vízfolyások), mesterséges létesítmények (földvárak, sáncok, megfigyelőpontok), valamint határőrző népelemek. Mindezek alapján Ţiplic Erdélyben háromféle gyepűvédelemmel számol. Ia₁ (Fodor 1-3): földvárakból álló védelmi rendszer, pl. a Meszesi-kapu vidékén a 10–11. században; Ia₂ (Fodor 4-5): a természetes védelmi elemek és megfigyelőpontok együttes használata, valamint lakatlan területek (*terra deserta*) kialakítása a Küküllő és az Olt közti szakaszon a 11–12. században; Ia₃ (Fodor 6): sáncokból és palisádokból álló, több 10 km hosszú védelmi vonulatok földvárakkal együtt, melyek mögött a határőrző népelemek helyezkedtek el (Érchegységtől nyugatra–Báhlrad-i sánc, Kelet-Erdély–Homárka). Ez utóbbi védelmi formának Halicsból ismert párhuzama a 13. századból, de dobrudzsai megfelelői már a 10. századból valók.

Ţiplic külön alfejezetet szentelt a Német Lovagrend várainak, ez ugyanis egyike a tárgyalt korszak sok vitát kavarázó kérdéseinek. A lovagok 1211-ben favarak építésére kapnak engedélyt, 1222-ben már kőváraik vannak, és egy 1231-ben kelt oklevél szerint öt erős kővárat építettek a Barcaságban, egyet pedig a hegyeken túl, Kunországbán. A lovagrend barcasági tevékenységének megítélése szempontjából a legtöbb vitát éppen a várak lokalizálása idézte elő, mivel – egy kivételével – ezeket nem említik név szerint a korabeli dokumentumok. Már a lovagrend várainak számában sincs egyöntetű álláspont a kutatásban, kérdéses, hogy az öt várban benne foglaltatott-e a kunországi, avagy nem. W. Horwath szerint négy kővárról van szó, ezek: Földvár, Feketealom, Rukkor és Keresztvár. A Prox öt barcasági várat azonosít a lovagrend kőváraiként: Keresztvár, Földvár, Feketealom, Rukkor, Hóltövény, melyeket 1211–1224 között épített a lovagrend. Bakó Géza, Binder Pál és G. Nussbächer kutatásai megállapították, hogy a lovagrend tízesek és százasok szerinti szervezetben, ez utóbbiak pedig egy-egy székben (3-4 település) éltek és egy-egy vár építésére és fenntartására voltak kötelezve. 1. Brassó széke (belső város, régi város, Bertalan és Botfalu); 2. Földvár széke (Földvár, Veresmart, Magyarós, Hóltövény); 3. Prázmár széke (Prázmár, Hermány, Szentpéter); 4. Rozsnyó széke (Rozsnyó, Keresztényfalva, Vidombák); 5. Feketealom széke (Feketealom, Volkány, az elpusztult Toindorf és Arndorf). Szerintük a rend kővárai a következők voltak: Földvár, Feketealom, Rozsnyó, Brassó egyik vára (Cenk, Gesprengberg vagy az óvár) és Keresztvár. A várak azonosításában nem segít az alaprajzi formák elemzése, ugyanis a Német Lovagrend rövid szentföldi tartózkodása idején nem alakult ki egy, a lovagrendre jellemző vártípus vagy -forma.

A szerző sorra veszi azokat a várakat, amelyeket a kutatás a Német Lovagrenddel szokott kapcsolatba hozni. Keresztvár az egyetlen, amelyet a korabeli források név szerint megneveznek. Nincs egyetértés a kutatók közt abban, hogy a várra és környezetére is kiterjedt-e az első adomány (1211). Megnevezése ellenére sem ismert a vár pontos helye, és felmerült a Tabla BuŢii (Crucea Mandii) átjáró mentén található várral való azonosítása is, de ezt alaprajza és régészeti leletei a 14–15. századra kelteznek. Ţiplic, csatlakozva Binder Pál véleményéhez, úgy véli, hogy Keresztvár valahol Prázmár környezetében található, talán éppen az erődtemplom helyén. A lovagrend Kárpátokon túli várának kérdésében (*castrum munitissimum... ultra montes nivium*) Gh. I. Cantacuzino román régész szerint a havasalföldi várak közül egy sem azonosítható problémamentesen a lovagrend váraival. Ţiplic valószínűnek tartja a DâmboviŢa-völgyi/Töröcsvári-hágón áthaladó utat ellenőrző Dâmbovicioara-CeŢăŢeni várával (kiemelkedő sziklacsúcsra épített kerítőfalból és egy négyzetes toronyból álló vár) való azonosítást (A. IoniŢă a kerámialeletek alapján

a vár építését a 13. század második felére teszi). Barcaföldvár (Marienburg) a hagyományos történetírói felfogás szerint a Német Lovagrend központja volt. Az 1950–1970 között végzett kutatások alapján megfogalmazott vélemény (E. Glück) szerint a lovagrend vára nem a mai, romjaiban is impozáns 15–16. századi vár alatt, hanem ettől nyugatra, a plébániatemplom környezetében állhatott. A '90-es években újrakezdett régészeti kutatások (R. Popa, A. Ioniță, D. Căpățână) eredményei alapján a várdomb északi és nyugati szélén feltárt falmaradványok, mint a vár I. építési fázisának maradványai, kapcsolatba hozhatók a 13. század elején épített várral. Az őskori földvár területén III. István és III. Béla érméivel indul és egyértelműen a szász telepésekhez (jellegzetes antropomorf alakú sírgödrök, ún. fülkés sírok, melynek elterjedése a Királyföld többi részén is kimutatott) köthető a temető használata, mely az ásató régészek meglátása szerint a 13. század elején megszűnik, helyén kápolnát és kővárat építenek. Tjplíc nem tartja kizártnak, hogy a keleti és nyugati masszív építésű tornyok is a lovagrendhez köthetők.

A Barcasági-medence délnyugati pontjának egyik magaslatán álló Feketehalom várát az előkerült – többnyire közöletlen – kora Árpád-kori leletek alapján ásatója (Fl. Costea) románok által épített várnak tulajdonította. A IV. Béla és fia, István belharcai idején fontos hatalmi központtá váló várból előkerült, a 13. század első felére keltezett kardot (Z. Pinter) Tjplíc fontos érvként hozza fel a lovagrend itt tartózkodása szempontjából. Rukkor várát (Rucăr-Podu Dâmboviței) félköríves tornya alapján W. Horwath a lovagrend várai közé sorolta, e mellett foglalt állást A. Prox is. Az 1968–1970 között folyó régészeti kutatások (Gh. I. Cantacuzino) viszont a 14. század második felére teszik a vár keletkezésének idejét. A brassói Cenk-hegy várát kápolnája alapján próbálják a lovagrend várai közé sorolni (A. A. Rusu). Höltövény vára szintén gyakran szerepel a lovagrenddel kapcsolatba hozható várak között (írott forrásban 1344-ben szerepel először). Barcarozsnyó várát általában nem tartják a lovagrend által épített várnak, de Tjplíc A. A. Rusu kutatásaira alapozva, aki a vár kezdeteit a 13–14. századra teszi, nem tartja kizártnak, hogy a korai vár kapcsolatba hozható a Német Lovagrend barcasági jelenlétével.

Összegezve az álláspontokat, Tjplíc a Német Lovagrend biztos várai közé sorolja a bizonytalan lokalizálású *castrum munitissimum*, Keresztvár és Földvár objektumokat és feltételeesen Feketehalom várát is. A hiányzó két barcasági vár szerinte leginkább a Cenk-hegyi vár és Höltövény lehetett. Érdekes véleményt fogalmazott meg Al. T. Sălăgean, aki a ciszteri rend 1240-es adománylevelében szereplő, közvetlenül a királytól függő négy egyházat (*Castrum Sanctae Mariae*–Földvár, *Mons Sancti Petri*–Szentpéter, *Mons Mellis*–Hermány, *Tartilleu*–Prázsmár) a lovagrend egykori váraival azonosította.

A tárgyalt korszak másik, sok vitát kavarázó kérdése: a kővár-építkezés kezdete és annak általános elterjedése. A kővárak ('fortificații de piatră') megjelenésével nem szűnt meg egyik napról a másikra a földvárak építése, a kétfajta építéstechnika még sokáig együtt élt. Tjplíc szerint a kővárak (erdélyi) kései megjelenésének oka gazdasági tényezőkben keresendő. A földvárak építéséhez kevés szakmai tudásra volt szükség, és helyi erővel is el lehetett végezni, míg a kőből való építkezéshez szakosodott mesterekre volt szükség. (Személy szerint nem értek egyet ezzel az általánosan elfogadott megállapítással, ugyanis a kőből való építkezés egyszerűbb formáit sem volt nehezebb megtervezni és kivitelezni, mint egy fászerkezetű földsánc megépítését.) Az erdélyi kővárak nagy többsége a 13. század második fele után, IV. Béla és István herceg háborúit követően épült, ebben a tatárjáráson kívül a belső konfliktusok is fontos szerepet játszottak. Mindezek mellett egyházpolitikai tényezők is jelentős mértékben meghatározták a kővárak építését, ebben Péter püspököknek és Borsa László vajdának volt fontos szerepe.

Erdélyben az első katonai jellegű kőépítmények (az írott adatok alapján a Német Lovagrend várai) a lakótornyok. A szerző ezeknek három típusát különíti el:

- védelmi jellegű torony, mely elsősorban lakóhely funkciót töltött be (12–13. század), ezt földsánc vagy kőfal övezte (Breáza, Kelnek, Szászváros, Körösszeg, Doboka, Déva);
- egy kővár legfontosabb, elsősorban hadi célokat ellátó tornya (13–14. század – Vajdahunyad, Törösvár, Reketyefalva, Malajesd);
- nem katonai céllal épült városi lakótornyok (15. század – Nagyszeben).

A szerző részletesen elemzi a lakótornyok (donjonok) európai megjelenését és elterjedését, kiemelve, hogy a sokszögű alaprajzúak általában a 11–12. században voltak elterjedve, míg a kör alakúak főleg a 13. századtól jelentek meg. Erdélyből főleg 1241 után épült példái ismertek (Breáza, Szibiel, Kelnek, Szászváros, Szörényvár-Vár, Hátszeg-Váralja, Sebesvár, Reketyefalva stb.). A. A. Rusu szerint a két forma Erdélyben egyszerre, a 13. század közepe után jelenik meg. Bakó Géza eredetükben bizánci hatást lát, véleményét arra alapozva, hogy ezek főleg Dél-Erdélyben találhatóak. Űiplic kiemeli, hogy a Balkánon a Latin Császárság (1204) létrehozása után terjednek el, nyugati hatásra.

Az erdélyi lakótornyok: 1. főleg Erdély déli részén található; 2. autonóm területeken (Szászföld, Hátszeg, Máramaros), kis számban a megyékben, ez utóbbiak főleg magas rangú egyházi személyekhez és a vajdához köthetők; 3. katonailag viszonylag csekély szerepük volt. A lakótornyok megjelenése és elterjedése tehát elsősorban nem a királyi (vajdai) hatalomhoz kapcsolódik, hanem a nagybirtokosok helyi védelmére szolgáltak, valamint az utak ellenőrzésében töltöttek be fontos szerepet.

Az első kővár ('fortificație de piatră', 'cetate') Erdélyben mai ismereteink alapján Ó-Tordavár/Várfalva III periódusa, ehhez más, a 12. század végén épült királyi várak sorolhatók. A 3 m vastag emplekton töltésű falakat szabályosra kialakított, megmunkált kövekből rakták össze úgy, hogy a nagyobbakat vaskapcsokkal fogatták egymáshoz. A technikának Dobrudzsában (Păcuil de Soare), illetve Bulgáriában vannak párhuzamai (Preslav, Pliska), ez alapján feltehető, hogy építői bizánci mesterek voltak (P. Iambor a 10. század második felére keltezte a tordai vár kőperiódusát). Űiplic szerint ennek a kerámialeletek sem mondanak ellent, és a korai keltezés a prahovai, bolgárok által épített Slon várával kapcsolja össze Ó-Tordavárát is. A 10. századi vár az idősebbik Gyula idején, vagy bolgár hatásra épülhetett. Okát kiemelkedő szerepében kereshetjük, 1075-ben erdélyi sóvámszedő helyként említik. Űiplic véleménye szerint Ó-Tordavár III. és a 12. század végén–13. század elején épült Doboka IV. periódusának az AI-Duna vidékén vannak párhuzamai. A szerző ezután megállapítja, hogy a Magyar Királyság területén a 11–12. században nem voltak meg a kellő technikai ismeretek kővárak építéséhez! Ugyanakkor ebben az időben már léteztek védelmi jellegű kőépítmények (lakótornyok: Küküllővár, Szászváros, Körösszeg), amelyek nyugati hatásra épültek – ez a mondat is szó szerint töle ered, és nem igényel különösebb kommentárt.

A 13. század elején épült lovagrendi várak sora mögött több királyi vár is állott, amelyek a lovagrend előtti időszakban épültek: Szászugra, Halmágy, Székelyudvarhely, Székelyvarság, Gyulaféhevár, Várfalva, Doboka, Orlat, Szibiel (ezek között vannak kővárak is, erről Űiplic már megfélekedzik). A tatárjárás után épült várak többségét a lakótorny jellegű típus jellemzi, melyet földsánc vagy kőfal határol. A királyi várakkal (Körösszeg, Bálványosvár) rokon nemesi várak egy lakótornyból állnak, melyet földsánc (Szászváros, Malajesd, Reketyefalva) vagy tornyokkal erősített kőfal véd. A kerítőfalak kiugró tornyokkal való oldaloazása (az ún. francia típus) haditechnikai szempontból a legfejlettebb volt ekkor Európában és Erdélybe a Német Lovagrend által jutott el.

A királyi határvárak (Szibiel, Talmács, Resinár) és a nemesi lakótornyok (Kelnek, Küküllővár, Szászváros, Rekettyefalva) mellett a különféle közösségek menedékvárai is megtalálhatók Erdélyben, leginkább annak déli részén. Ezek a várak főleg a 14. századtól, a török megjelenésétől terjednek el, nincsenek lakótornyaik, és alapterületük viszonylag nagy kiterjedésű (pl. Szászcsór). A kővárak megjelenése nem köthető kifejezetten a tatárjáráshoz – mint azt Gh. Anghel véli –, hanem különféle tényezők eredménye, a tatárjárás mindössze felgyorsítja ennek a vártípusnak a széleskörű elterjedését.

Talán ebben a fejezetben találunk a legtöbb következtetlenséget Ţiplic munkamódszereiben: nem mindig világos például, hogy mit is ért kővár alatt, ugyanis a Német Lovagrend kővárait nem mindig sorolja ide, aztán megfélekedzik az általa is idézett 12. század végi–13. század elejére keltezhető kővárakról, és mindössze Doboka és Ó-Tordavárát teszi a tatárjárás előtti időszakra. Keltezése sem következetes, a szászvárosi lakótorny (Szászváros 2) például hol 12. századi, hol a tatárjárás után épült.

IV.

A tatárjárás okozta veszteségek egyik legfőbb előidézője a korszerű várak és védelmi rendszer hiánya volt. Az európai államok koherens fellépése elmaradt és a Magyar Királyság nem tudta azonnal hatékonyan megoldani a problémát. A védelem újraszervezése egyes népcsoportok (székelyek, románok), valamint a Johannita Lovagrend (Kunország, Szörénység, Délkelet-Erdély) határvédelmi, katonai feladatokkal való felruházására épült. 1242 után a székelyek és a románok Dél-Erdélyben megerősítették a szorosokat. 1257-ben IV. Béla fiára, István ifjabb királyra bízta Erdély és a keleti határ védelmét. A tatár veszedelem ezt követően is fokozatosan fenyegette a királyságot, a következő támadásra 1260 második felében került sor, mely során a tatár seregnek nem sikerült az ország belsejébe jutnia és súlyos csapást mértek rá a Szörénységben. IV. László és a kunok konfliktusait kihasználva Nogaj kán 1285 elején újra betört Erdélybe, végigdúlva a tartományt. A tatárok ugyanekkor komoly veszteségeket szenvedtek Borsa Loránd vajda seregétől és a székelyektől. Stririai Ottokár írja, hogy a székelyek, románok és szászok bevágva az erdőket, megerősítve a gyepüket, bekerítették a tatárokat és lemészárolták őket. Az új várak, mint pl. Torockó vára is, sikerrel álltak ellen a tatárok ostromának, viszont a kellően meg nem erősített Ó-Tordavárát lerombolta az ellenség. A magánvárak építése olyan ütemben halad előre, hogy az anarchia szélére sodródott királyság utolsó Árpád-sarja, III. András 1298-ban elrendelteti a királyi engedély nélkül épült várak lerombolását. A 13. század végén a belső anarchia és a tartományúri hatalmak előretörése nem kedvezett egy egységes határvédelmi rendszer kialakításának Erdély déli és keleti határain.

Az erdélyi várak építésére jelentős befolyással volt IV. Béla és fia, István ifjabb király hatalmi harca, melynek fő színtere Erdély és főleg ennek déli része volt. (István 1261-ben egyezményt írt alá a tatárokkal, melynek révén sikerült elérnie, hogy a tatárok ne törjenek Erdélyre.) Erdély délkeleti és déli határainak védelmében nagy szerepe volt a szebeni ispánnak, aki 1268-ban Benedek személyében királyi nádorispán és udvarbíró, 1273-ban pedig Kán László, aki szintén viselte az udvarbírói tisztséget. Dél-Erdélyben a korszak legerősebb várai közé sorolható Déva és Feketehalom. A várak építésében nagy szerep jutott az Istvánhoz közel álló kiemelkedő nemesi családoknak, mint pl. a Gutkeledeknek, akik 1263-ban megkapták Miháldot és Hátszeget, két erős várat építve birtokukon. A

polgárháború még jobban felgyorsította a királyi vármegyék széthullását, 1275-ből van adat utoljára a *maiores exercitus*ra. V. István politikája, mely támogatóinak várbirtokokat adományozott, még inkább felerősítette ezt a tendenciát. A jelenség következménye – itt Ţiplic T. A. Sälägean véleményét közvetíti – a várak és templomok számának jelentős növekedése. A fenti várak mellett ekkor épült az algyógyi Diód vára, valamint a kelneki és a szászorbói vár. A nagybirtokos nemeseknek (Geregye Miklós, Borsa Loránd, Kán László) tulajdonítható, hogy a királyi hatalom tekintélye Erdélyben még alacsonyabb volt, mint a királyság központi részében. III. Andrásnak a királyi hatalom erősítésére való kísérlete, a várbirtokok további eladományozása nem járt sikerrel.

Egyes adatok szerint a várak építőiben az egyházi épületeknél dolgozó mesterek azonosíthatók, mint pl. azt a tótfaludi vár (Fehér m.) és a gyulafehérvári székesegyház kőfaragványain látható azonos kőfaragójelek mutatják. Az építészeti újítások mellett a korszak végére a várostrom-technika is nagy fejlődésen ment keresztül. Az ostromtornyok a kereszties hadjáratok és a lovagrendek révén kerültek Magyarországra. A kínaiaktól átvett ostromgépekkel felszerelt tatároknak semmilyen fa-földvár nem tudott ellenállni (pl. Várad sem, mint ahogy Rogerius leírásából ismerjük), ami szintén technikai újítást igényelt a védelem terén.

Ţiplic összefoglalóan állapítja meg, hogy a 13. század utolsó negyedében nagy számban épült kővárak elterjedését katonai, politikai, társadalmi és technikai tényezők együttes hatása idézte elő. Az új (kő)várak építésének és elterjedésének legmeghatározóbb elemét a szerző Erdély autonómiájában látja, várépítésre pedig csak a királynak volt joga, akinek hatalma viszont itt egyre gyengébben érvényesült. Szerinte csakis ezzel magyarázható, hogy az 1270–1290 közti időszakban növekedett a várak száma és megjelentek a városi településeket övező védőfalak is. Ez a megfogalmazás meglehetősen sarkított, ugyanis a királyság más részein is épültek magánvárak, még hozzá nagyobb számban mint Erdélyben. Ţiplic másodlagos tényezőként jelöli meg a kővárak építéséhez szükséges technikai ismereteknek a lovagrendeken keresztül történő kelet-európai elterjedését és a kőfaragóműhelyek megjelenését a püspöki központokban.

Erdély déli védelmi szervezetének 13. század második felében történt kiépítése nemcsak a királyi politika révén valósult meg, hanem helyi birtokosok és közösségek hozzájárulásával is. A szerző értelmezésében tehát a menedékvárak bizonyos vonatkozásban határvédelmi funkciót is elláttak. Ţiplic sorra veszi ezeket a várakat.

Déva várának jelentősége a IV. Béla és fia, István herceg közti hatalmi harc idején nőtt meg, de Erdély egyik legerősebb várává 1299-ben vált, amikor Kán László ide tette székhelyét és Hátszeg, valamint Hunyadvár megszerzésével (korábban Monoszló Péter erdélyi püspök birtokai) teljes ellenőrzést gyakorolt nemcsak a Maros-völgy erdélyi kijáratára, hanem a délnyugati határ fölött is. Feketehalom jelentősége szintén a polgárháború idején nőtt meg, amikor a 10–11. században épült földvárat (?) Délkelet-Erdély legerősebb kővárává alakították, amely aztán V. István mentsváraként szolgált. A vár a 13. század végére a brassói ispán székhelyévé vált (a 14. század elején Salamon, feketealmi várnagy töltötte be ezt a tisztséget). Déva vára és Feketehalom között számos más vár épült, melyek célja a déli határ védelme volt. Egyes esetekben dák várak középkori használata figyelhető meg. Banicán (Hunyad m.) például a dák váron kívül, ettől északra a 13. század második felében egy külső védőfalat építettek két toronnyal. A Zsil-völgyébe érkező utat ellenőrző vár Ţiplic szerint 1276-tól határvédelmi szerepet töltött be. Vöröskő vára (Piatra Roşie – Hunyad m.) nem esik fontosabb út vonalába, de leletei és habarcsos falai alapján feltehetőleg szerepe lehetett a dél-erdélyi határ 13–14. századi védelmében. A Hátszegi-

medence déli peremén található kis alapterületű hátszegi vár (Hátszegvár) hosszúkás hatszögű toronyból és egy védőfalból állt, melyet kívülről árok és sánc kerített. R. Popa szerint a 13. század '70-es éveiben, A. A. Rusu szerint a 14. század elején épült a vár (írott forrásban 1317-ben tűnik fel először). A 13. században épült, majd a 14. század elején királyi kézre került várak sora tovább folytatódik kelet felé. Szászorbó várát (a szerző Szászorbó II. néven különbözteti meg a településen található Szászorbó I. lakótoronytól) 14. század elején épült szász parasztvárként határozta meg F. Teutsch, míg K. Horedt szerint az erdélyi határvárak sorába tartozott. A régészeti kutatás ovális alakú, 90 m hosszú, 22–30 m széles kővárat hozott felszínre, melynek bejáratát kettős árok és egy sánc védte. Analógiái alapján (Vurpód, Tilicske, Szászcsov, Felek) a 13. század végé–14. század elején épült várak sorába tartozik. Űiplic a szászok 1276–1277-es felkelése és a 14. század eleji interregnum közé teszi építésének idejét, ezzel hallgatólagosan a belső harcokhoz kötve a vár létrejöttét. (Mint számos más esetben, most is kiderül, hogy a szerző Erdély védelmi szervezetébe és határvédelmébe szinte minden várat besorol.) Orlát I. (Szebenvár) földváráról a 13. század második felében történt fennállását illetően nincsenek biztos adatok, de Űiplic szerint feltételezhető, hogy a várat még használták a 14. század eleji kővár (Orlát II.) felépüléséig, amely Szibiel várával együtt a Szeben és a Maros-völgy közti utat védte. Orlát I. (Riesenberg) vára nagy kiterjedésű földvár, melyet északnyugatról két árok és egy sánc, illetve paliszád védett. A közeli Orlát II. várára az első közvetlen adat a 14. század első feléből való (*Waralyafolw* néven bukkan fel a vár alatti település). Űiplic szerint a vár nem azonos az 1322-ben említett Salgó várával. A Kárpátok belső peremén található Resinár nyújtott alaprajzú, természetes adottságokat követő kőfalait helyenként szárazárok és sánc övezi. Területén legutóbb 1997-ben folytak ásások, melynek eredményei alapján a 13. század második felére – a 14. század elejére keltezték a várat. Méreteit illetően Űiplic szerint a közösségi várak sorába tartozik, de elhelyezkedése alapján határvár szerepet is betöltött. Resinár közelében a Lotrioara folyónak az Oltba való ömlésénél szintén állt egy kővár, amely 1970 körül kőbányászat áldozata lett. A várat oklevélben 1419-ben említik Talmács várával együtt, így Űiplic nem sorolja a 13. század második felében épült várak közé. Vöröstorony I lakótornya jellegében különbözik az eddigi váraktól, P. Niedermaier véleménye szerint a 13. század végén épült, és egyben ellenőrzési feladatkört is ellátott az Olt völgye fölött. Az 1990-es években folyó régészeti kutatások (Gh. I. Cantacuzino, V. Rădulescu) a 14. századra keltezték a lakótornyot (a várat az 1419-ben említett *castrum Lotorwar*-ral is kapcsolatba hozták). Az Olt völgyének egyik magaslatára épült, Szeben közelében található Felek (Avrig) várát K. Horedt földvárnak vélte, de a terepen gyűjthető habarcstörmelékek kővárra utalnak, és Űiplic feltételezi, hogy ez is a 13. század végén–14. század elején épült dél-erdélyi védelmi várak sorába tartozik. A Fogarasi-havasok előterében épült breáza vár 8–9. századi földvéra (Breáza I.) Űiplic szerint a bolgárok erdélyi behatolását volt hivatott megakadályozni. Breáza II. hosszanti alaprajzú kővárát két kör alakú tornya emeli ki a fenti várak sorából. A szárazárokkel és sáncokkal védett várat leletei a 13. század második felére–14. század elejére kelteznek. Űiplic meglátása alapján a 13. század második felének belső harcai közepette épült, és a vár Fogarasföld autonómiájának megtestesítője, erre szerinte az írott források is utalnak (románok és besenyők erdeje). A hegyek túloldalára való 13. századi átkelés, a havasalföldi román vajdaság megalapításának első mozzanata ('descalecat') innen indulhatott. A vár ezt követően királyi tulajdonba került és a dél-erdélyi határvédelem egyik fontos elemét képezte.

A fenti várak mellett a védelemben jelentős szerepet kapott a tatárjárás után a városi települések (Szászsebes, Szeben, Brassó) fa-földszerkezetű védelmi elemeinek kőfallal

való megerősítése vagy helyettesítése. (Tegyük hozzá, hogy mindez pusztán feltételezés, ugyanis pillanatnyilag nem ismerünk a 13. század második felére keltezhető városi védődőfalakat.) A Magyar Királyság védelmi politikájának újabb momentum a Kárpátokon túli területek befolyási és védelmi övezetté való átalakítása, melyben a korábbi idegen katonai kontingensek (johanniták) helyett a helyi népelemekre tevődött a hangsúly. A krónikai hagyomány szerint a fogarasföldi Radu Negru vajda románokkal, katolikusokkal, szászokkal és más népekkel együtt a hegyektől délre egy új országot alapított. A kolonizációnak régészeti nyomai is vannak Câmpulung (Hosszúmező), Cetățeni és Curtea de Argeș településeken. A legtöbbit idézett bizonyíték Lőrinc ispán *de Campo Longo* 1300 körülre keltezett sírköve. A román és magyar kutatásban megoszlanak a vélemények arról, hogy az expanzió mennyiben tekinthető a Magyar Királyság (vagy az egyre önállósodó erdélyi vajdai hatalom – Țiplic) külpolitikai akciójának, avagy a románok és szászok önálló kezdeményezésének (Th. Nágler), és vannak olyan vélemények is, melyek szerint a kivándorlás a szebeni szászok 1276–1277-es felkelésének következménye volt (Busuioac von Hasselbach).

A kelet-erdélyi várakkal a román kutatás keveset foglalkozott, a témában főleg magyar nyelven jelentek meg közlemények. A nyelvi küszöb átjárhatóságának nehézségeire és bonyodalmaira maga Țiplic a legjobb példa: a kelet-erdélyi várak problematikája körül kirobbant vitát Székely Zoltán, Benkő Elek és A. A. Rusu közt folyó polémiaként írja le. (Valójában a vita Székely Zoltán és Ferenczi István, illetve Ferenczi Géza, majd ez utóbbiak és Benkő Elek között zajlott, a Ferenczi testvérek elméletét és meglátásait később A. A. Rusu is kemény kritikával illette.) A probléma nehézségét tovább fokozza a tény, hogy a területről nagyon kevés a középkori írott forrás, a régészeti kutatások eredményeit pedig alig közölték. Az írott források hiányát nem a Keleti Kárpátok nehezen átjárható volta eredményezte, mint azt Țiplic írja – ez a székely közösség és történelem sajátos helyzetéből adódott. Székely Zoltán véleménye szerint a kelet-erdélyi határ mentén nem lehet egy dél-erdélyi jellegű *Limes Transilvanus*ról (K. Horedt) beszélni, mivel az itteni várak közt több olyant is találunk, amely nem a fontos útvonalak mentén vagy stratégiai helyen fekszik, bár egy részük betölthetett határvár szerepet is. Az itteni várak többsége a 13. században épült, és a 14. században királyi adományként került székely eredetű birtokos nemesek tulajdonába. A hegyekkel körülvett Bálványos várának legkorábbi része egy 10 × 10 m alapterületű lakótorony, melyhez egy belső védfal csatlakozik másodlagosan, ehhez pedig egy újabb. A több ízben végzett régészeti kutatások (itt végezte Ferenczi Sándor az első székelyföldi várasatást 1942–1943-ban – S. A.) során elkülönítették a vár építési periódusait, és a leletek alapján a 12. századra keltezték a vár legkorábbi fázisát. Ez a keltezés, figyelembe véve, hogy az erdélyi kővárak nagy része a 13. századtól indul, módosításra szorul, állítja Țiplic. A Fehér megye területén fekvő vár királyi kezdeményezésre épült a 13. század végén és ezt követően került a 14. század elején az Aporok kezébe. Analógiaként Țiplic egy elzászi példát hoz fel, Ortenberg várát. A vár építésének okát a környék védelmi várvonalának (Ika vára, Alsósólyomkő vára) erősítése indokolta. A dél-erdélyi várakhoz hasonló típusba (Szászcsör, Tilicske, Resinár) tartozik a málnási Herecz vár. 13. századi volta csak feltételezhető, ugyanis a régészeti kutatások nem tisztázták a vár építéstörténetét. Ebbe a sorba illeszkedik a szerző véleménye szerint a szacsvai vár, a felsőcsernátoni Ika vára, Csíkrákos, Felső- és Alsórákos várai, melyek a Gyimesi-, Ojtozi- és Bodzai-szorosokon bevezető átjárókat védtek. Szacsva ovális alaprajzú 46 × 34 m alapterületű vára a Bodzai-szoros felé vezető útvonal mentén található, és bár a régészeti kutatás mindössze annyit tudott megállapítani, hogy a középkorban épült,

Űiplic szerint az 1260-es éveket követően emelhatték. A keleti határ védelmének másik fontos láncszeme a felsőcernátoni Ika vára volt, melynek hosszan elnyúló formáját (200 × 10 m) egy-egy kerek torony egészítette ki. Az Ojtozi-átkelőt ellenőrző vár a régészeti leletek tanúsága szerint a 13. század végén–14. század elején épült. A Gyimesi-szoroson való behatolást a csíkrákosi Pogányvár gátolta meg, melynek építése az ásatási eredmények alapján szintén a 13–14. századra keltezhető. Ezenkívül több más (összesen 14) kővár vigyázta és felügyelte a kelet-erdélyi határt. A számadatot Űiplic Benkő Eleknek a *Castrum Bene I* kötetében közzétett tanulmányából vette, sajnos teljesen félreértve vagy meg nem értve annak tartalmát: székelyföldi egyszerű gyűrűfalas, korai kővárakról van szó, és éppen a határvár voltukat cáfolja Benkő. Nincsen terünk Űiplic rossz helyismeretének részletes elemzésére, elég itt kiemelni, hogy a csíkrákosi Pogányvár az Olttól nyugatra húzódó Hargita egyik alacsonyabb kiemelkedésén található (1273 m), távol minden útvonalától, és kizárható, hogy valami köze lett volna a Gyimesi-szoroson átkelő forgalomhoz. A teljes félreértés csapdájában írja tovább Űiplic, hogy a 14 vár egy látható vonalba rendeződik (a Hargita és a Persányi-hegység két oldalán fekvő várakról van szó!), hasonlóan a dél-erdélyi helyzethez nemcsak elhelyezkedésüket illetően, hanem formailag is: egyszerű védőfal, kaputorony (ezt csak kevés esetben sikerült kimutatni). Határvédelmi szerepüket a völgyek fölött uralkodó, kiemelkedő magaslatokra való építésük is alátámasztja, mivel a Keleti-Kárpátok átjárói és útvonalai mentén helyezkednek el. Zömükről éppen az ellenkezője igaz...

A Kárpátoktól délre eső védőövezet kialakítása Űiplic szerint úgy is interpretálható, mint a régi határvármegyén és a különféle népcsoportok határvédelmi szerepén alapuló intézmény újraélesztése: egy olyan határvédelmi kerület vagy ütközőzóna létrehozása, amelyben magyarok, székelyek, szászok és románok egyaránt helyet kaptak. Hasonló státusban lehettek a máramarosi és hátszegi kerületek románjai, ugyanis mint külföldi források (Rashid-od-Din, Jean de Ypres, Marino Sanudo, Filip de Mousket) is utalnak rá, a románok és székelyek együtt erősítették meg a Kárpátok szorosait (I. fentebb). Más írott adatok a románok külföldi (csehországi, ausztriai) hadjáratokban való részvételéről – ennek tulajdonítható számos román kenéz megnemesítése – szólnak. Az Árpád-ház kihalásával az 1301–1309-es interregnum idején átalakult Erdély védelmi rendszere. (II.) Kán László erdélyi vajda megszerezte az összes regálé alapú jövedelmet és ebből önálló sereget állított fel, melynek fő alkotóelemei a nemesi bandériumok voltak. A vármegyék élére a vajda saját várnagyait nevezte ki, így familiárisai révén hatalma egész Erdélyre kiterjedt. A várnépek helyett a zsoldosokra tevődött át a hangsúly (Erdélyben erre jóval később vannak csak adataink), a román kenézek és vajdák is önálló csapatokkal rendelkeztek. Károly Róbert 1315-ben elmozdította tisztéből Kán Lászlót, az erdélyi nemesiség lázadását vonva maga után. Az uralkodó 1320-ban eltörölte a nemesség adóját, így erősítette meg hatalmát. Ugyanakkor visszaszerezte a királyi várak egy részét, mint pl. Sóllyomkő várát, melyet 1317-ben a Borsáktól vívott vissza. A 14. század elején a várak és várbirtokok (Déva, Küküllővár, Hunyadvár, Hátszeg) visszavétele képezte a királyi politika fő vonalát, illetve egy olyan társadalmi réteg kialakítása, amely ellátja a volt várjobbágyok szolgálatait (Máramarosban például a nemesített kenézek – *kenesi castrenses*, *kenesi jobagiones regales*).

Erdély déli határán új várak jelennek meg (Ósebeshely, Szászcsór, Vurpód, Szászorbó I., Orlát II., Resinár, Talmács, Felek stb.), melyek Űiplic szerint a magyar-havasalföldi összeütközések és az erdélyi birtokviszonyok rendezése során jöttek létre és utólag váltak közösségi menedékvárakká. 1330-ban függetlenedett a Havasalföldi Vajdaság, miután a

magyar királyi sereg megtámadta a Szörénységet és vereséget szenvedett a havasalföldi hadaktól. Nagy Lajos trónra léptével a királyság újabb expanziója kezdődött, a vajdaság újfent elismerte hűbérurának a magyar királyt. 1345–1346-ban Lackfy András székely ispán vezetésével a magyar sereg győzelmet aratott a moldvai tatárok fölött, amelyet egy hídfőállás kialakítása követett a Kárpátokon túli Bánya-Szeret (Baia-Siret) térségében: a moldvai állam megalapítása. Drágos máramarosi vajda államalapítása a magyar királyság patronálásával történt, amely így egy újabb ütközőzónát hozott létre határai és a moldvai tatárok között.

A katonai terjeszkedéssel párhuzamosan zajlott a pápaság kísérlete arra, hogy a volt milkói püspökséget újraélessze. 1347 és 1375 között több püspök is betöltötte a tisztséget, de az intézmény területi újraszervezése nem sikerült (a 16. században közvetlenül az esztergomi prépostság alá került), ugyanis időközben létrejött a szereti püspökség, amelynek hatásköre kiterjedt a milkói püspökség területére is. A Magyar Királyság katonai-politikai terjeszkedését gazdasági tényezők is motiválták, éspedig egy kereskedelmi útvonal kiépítése a Fekete-tengerig, ennek létrehozását egy 1358-as szabadságlevél tanúsítja, melyben brassói kereskedők vámmentességet kapnak városuk és a Duna közti kereskedelemben. A vámmentesség csakis egy olyan területre vonatkozhatott, amely politikailag-katonailag a királyság alá tartozott, ez Ţiplic meglátása szerint nem lehetett más, mint a volt milkói püspökség területe.

A moldvai román állam megalapításának háttérében több tényező is állt. A 14. század közepén létrehozott Máramaros vármegye és ezzel párhuzamosan a kialakuló nemesi megye a románság számára csak egyéni felemelkedési lehetőségeket biztosított, ez pedig a román közösség Kárpátokon túli vándorlását idézte elő, ami egybeesett a Magyar Királyság moldvai expanziós terveivel, amely a tatárok és a lengyel-litván katonai és politikai törekvések megállítását tűzte ki célul. Ţiplic szerint az első moldvai honfoglalás egy határovezet kialakítását jelentette, amely a magyar királyi korona ellenőrzése alatt állt és a máramarosi vajdaságnak volt alárendelve. Egyes román kutatók szerint Dragoş és Sas mindössze a magyar király seregében harcoló katonai vezetők voltak és nem vajdák (A. Sacerdoţeanu, N. Grigoraş). Az előretolt védelem a határvédelem leghatékonyabb és legeredményesebb formája volt, amelynek előzményei II. András korára nyúlnak vissza, ugyanis ezáltal az ország területét közvetlen támadásoknak nem tették ki. A határ menti területek hűbéri függésbe való kényszerítése nyugat-európai hatást mutat.

A 14. században több vonatkozásban átalakult Erdély déli és keleti határainak védelme, egyrészt a hegyeken túli ütközőállamok kialakulása révén, másrészt mivel a század végére Erdély déli határait egy újabb hatalom kezdte fenyegetni: a török. A 14. század első felében Erdély déli határainak megerősítése az új, Kárpátokon túli vajdaság létrejöttének körülményei között történt. A déli határvédelem több zónára oszlott: Hunyad-Déva zóna, melynek a Zsil-völgye felőli utat kellett ellenőriznie, Szászsebes-Szeben zóna, amelynek a Hátszeg és Szászváros közti havasokat volt feladata felügyelni valamint Cindrel/Lotru és Felek-Brassó zónák, melyek a Fogarasi-havasokon átkelő ösvényeket vigyázták. A szerző sorra veszi az Anjouk idején épült dél-erdélyi várakat: Szibiel, Orlát II., Talmács, Breáza II., Oraşia-Podul Dâmboviţei, Törösvár, Tabla Buşii.

A Szebeni-havasok peremén épült Szibiel vára („La Zid”) ovális alaprajzú kőfalból áll, melyet nyugatról egy 30 m-re elhelyezett árok véd, a falak tövében másik árok található sáncsal együtt. A kerítőfalat délnyugaton egy kör alakú torony szakítja meg, ez a vár legkorábbi része. A vár területén nem folytak régészeti ásatások, a terepi megfigyelések és a leletek alapján építésében két fázis különíthető el, és megállapítható, hogy

a 14. században használatban volt (P. Beşliu Munteanu). Ţiplic úgy véli, hogy a vár a Magyar Királyság és a Havasalföldi vajdaság közti konfliktust megelőző időszakban, valamikor 1308–1330 között épülhetett határvárként, majd Omlás földjének uradalmi központjává vált. Továbbmenve, a szerző nem fogadja el a várnak az írott forrásokban ekkor feltűnő Salgó várával való azonosítását. Orlát II. egyszerű kerítőfalas, hosszanti alaprajzú vár, belső épületek nélkül. Építését az 1967–1968-ban folyt régészeti kutatások a 14–15. századra keltezték. Ţiplic szerint fontos szerepe lehetett a Magyar Királyság és a Havasalföldi Vajdaság közti ellentétek idején az Olt völgyét Szászvárossal összekötő út ellenőrzésében. Hasonló szerepe volt az Olt Vöröstoronyi-szorosának előterében épített nagytalmácsi várnak (*Landskrone*), melyet 1370-ben említenek először az írott források. A várnak nem volt szerepe a török elleni védelemben, ugyanis a 15. század közepén elrendelik lerombolását, mivel egyrészt kikerülhető volt, másrészt pedig nem lett volna képes ellenállni a tűzérési ostromoknak, szerepét a védettebb helyen épült vöröstoronyi Turnul Spart („Csonka Torony”) vette át. Breáza II. vára szintén stratégiai helyen épült, és az 1330-at követő időszakban fontos szerepe volt a határvédelemben. A régészeti kutatásokból a vár 14. századi használata és állandó lakottsága derült ki, viszont a szerző szerint nem lehetett egy helyi hatalom vagy a havasalföldi vajda birtoka az Anjou-korban, mint ahogy azt az ásató régész (Th. Nágler) feltételezte. Az Oraşia-Podul Dâmboviţei vár problémájának megítélése meglehetősen nehéz, ugyanis a 14. századra datált régészeti leletek ellenére több kutató a Német Lovagrend várának tekinti félköríves tornya, valamint a közeli Királykő helynév alapján. Bár az ásatásból előkerült kerámialeleteknek más havasalföldi várakban vannak közeli párhuzamai, Ţiplic nem tartja kizártnak – az 1905-ben folyó régészeti ásítás szakszerűtlenségére utalva – a vár 13. századi építését. A stratégiai helyen épült vár, mint egy 1368-as forrásból kiderül, a hosszúmezői vámszedőhelyen átvezető út ellenőrzését látta el, szerepét az 1337 után épült törösvári vár vette át. Tabla Buşii vára, melyet szintén szokás a Német Lovagrenddel kapcsolatba hozni, a Tatárhavas-hágón átvezető út mellett épült 1360 m magasságban. Az 1995–1996 és 1998-ban folyt régészeti kutatások (D. Căpăţana, E. S. Teodor) a 14. század második felére keltezték a várat. Ez az eredmény összhangban van az Anjouk politikájának azon vonalával, amely biztosította a Duna felé vezető kereskedelmi utat és igyekezett megakadályozni a tatárok betörését Erdélybe. Az elemzett határvédelmi várak mellett Dél-Erdély védelmének szerepében a védőfallal ellátott városi települések is fontos helyet töltöttek be, míg más városok, mint pl. Szászváros, mentsvárat építettek.

V.

A kötet utolsó elemző fejezete a 10–14. századi erdélyi erősségek (‘fortificaţii’) tipológiai jellegzetességeit tárgyalja. A 11–13. századi várak tipológiai osztályozása a román kutatásban főleg a dobokai várban folyt régészeti kutatások eredményeire támaszkodik. Ezek alapján három típust különítettek el: 1. egy vagy két sáncból, illetve egy vagy két árokából álló földvárak; 2. a sánc tetején vagy e mögött álló paliszáddal védett várak; 3. kővárak. Nagy hangsúlyt kaptak a 9–11. századi várak, amelyek M. Rusu szerint a korabeli társadalmi, politikai, gazdasági átalakulások legkifejezőbb mutatói. Şt. Pascu egyoldalú történelemszemlélete és Anonymus várainak kritikátlan átvételével szemben R. Popa szerint számos, a krónikában szereplő vagy meg nem nevezett várat találhattak

itt a magyarok, de a kutatás egyetlenegy esetben sem rendelkezik szilárd bizonyítékokkal ezek keltezését illetően.

A különféle vártipológiák bemutatása után Ţiplic három szempont alapján osztályozza az erősségeket és várakat: építőanyag, funkció és a tulajdonjog szerint. Mindezek két nagy időrendi csoportba sorolhatók: A. 10. század vége–13. század utolsó évtizede; B. 13. század utolsó évtizede–15. század.

A fejezet szerkezetileg két részre tagolt. A szerző először részletesen elemzi a földvárak legfőbb elemeit képező sáncok, árkok és paliszádok tipokronológiai jellegzetességeit. Az ároknak ('şanţ de apărare'), mint a legrégebbi erődítési elemnek három típusa különíthető el.

- s1 típus: Ó-Aradvár (Vladimirescu), Zilah – Vártelek és Mojgrád földvárainak korai fázisában az árkok alja viszonylag egyenesre volt kiképezve, mélységük a korabeli járósínhez viszonyítva 1,2–1,8 m, és a sánc melletti oldalukon (Ó-Aradvár, Doboka 2.) kifelé megdőlt karólyukakat tártak fel. Az árok alja és a sánc teteje közti szintkülönbség Várteleken 9 m, Mojgrádon 8 m. Hasonló jellegzetességeket figyeltek meg Sajósárvár 1. és Doboka 1. periódusaiban. A példák mind a 10. századra keltezhetők, akárcsak lengyel és morva analógiáik (Stare Mesto, Stara Kourim, Tum).
- s2 típus: a 10. század vége felé az árkok formája nem változik, pusztán méreteik növekednek (Doboka 2. periódusának árka 4 m mély, felső részén 9 m, míg alján 3 m széles, ehhez hasonló méretű Ó-Aradvár 2. erődítési fázisának árka).
- s3 típus: a paliszádok fejlődésével és a sáncok méreteinek növekedésével az árkok formája a 11. század folyamán V alakúvá válik és méretük is egyre nagyobb lesz (Doboka 2. és Malomfalva).

A földsánc ('val de apărare') a kora középkor legfontosabb erődítési eleme volt. Közép- és Délkelet-Európában a 9–10. században a rácsszerkezetű (Holz-Erde-Wall) és a kazettás (Kasetenkonstruktion) földsáncok egyaránt elterjedtek.

- v1 típus: ledöngölt rétegekből álló földtöltés, külső peremén berme, belül pedig körbejárható út (Doboka 1., Kolozsmonostor 1., Várfalva 1.). A típus a 10. század első felére jellemző.
- v2 típus: a sánc két hosszanti falfalát keresztbe fektetett gerendákkal kötik össze (kazettás szerkezet): Sajósárvár 1., Doboka 2. és 3., Kolozsmonostor 2., Várfalva 1.). Az esetek többségében a sánc tetején paliszád nyomait is megfigyelték. A típus a 11. század elejétől a 12. század folyamán végig használatban volt, Dobokán ezt kőfal váltja fel.
- v3 típus: a sánc szerkezetét kövekkel kevert föld tölti ki (a Várteleken megfigyelt sánc a 10. század második felére–11. század elejére keltezett).
- v4 típus: a 13–14. századi kőváraknál alkalmazott kiegészítő védelmi elem, mellyel a vár könnyen megközelíthető oldalát védték (Breáza).

A paliszád az észak-európai térségben jelent meg és a 9. századtól a 13. századig volt használatban.

- p1 típus: egyszerű, leszúrt karókból vagy cölöpökből álló kerítés. Doboka 1. fázisában (11. század előtt) egymás mellett álló, masszív cölöpök védték az I, III és IV övezeteket ('incinte'). Vártelek északi és északkeleti meredek oldalát cölöpkerítés védte (10–11. század). Ţiplic északi párhuzamokat (Grupskaia, Poznan, Behren-Lübchin) hoz fel analógiaként az erdélyiekre.
- p2 típus: átmenet a komplex paliszádok felé. Sajósárváron a paliszád két falát alkotó hosszanti gerendákat 2–3 m távolságban elhelyezett függőleges cölöpök és keresztgerendák kapcsolták össze, melyek közét földdel töltötték ki (11. század vége előtt). Ehhez hasonló

szerkezetek nyomait figyelték meg Doboka 2. és Kolozsmonostor 2. fázisaiban, amelyek a 11. század második feléig álltak fenn. Analógiáik ismertek a lengyel területekről (Klecko, Gniezno).

– p3 típus: a sánc tetejére épített paliszád. Doboka 3. fázisában a sáncot gerendákkal borították, efölé pedig a vízszintesen fektetett gerendákat keresztirányú gerendákkal kötötték össze (11. század vége). Hasonló szerkezetű paliszádok nyomait Kolozsmonostor 3. periódusában és Malomfalván tárták fel, melyek legjobb analógiája Belgorodkáról való. A Stare Mesto-i szerkezethez hasonlóan Doboka 2. és Ó-Aradvár sáncának külső peremén ferde állású, kihegyezett karósról állt.

A fejezet második részében a földből és fából épült erősségek (illetve kőépítményeik) tipológiáját találjuk, építéstechnikai és alaprajzi jellegzetességeik alapján.

– I. típus: föld- és faerősségek a 10–13. században. Ide tartoznak a gyepek, valamint részben a várak és az erődített nemesi udvarházak.

– Ia. típus: gyeplíniák. Ez a szláv eredetű erődítési elem a védelem fő formáját képezte sokáig a határvidékeken (írott adatok a 13. századtól utalnak rá). A gyeplíni több védelmi elemből tevődött össze: hosszanti sáncok, az átjáróknál létesített paliszádok, az utak mentén épített fa-földvárak, megfigyelő tornyok (M. Rusura hivatkozva ilyen megfigyelőtornyot említ Ţiplic Zilah környékéről). Kelet-Erdélyben a védelmet a paliszáddal erősített sáncok képezték (konkrét példával nem szolgál a szerző). A következőkben Ţiplic a III. fejezetben már ismertetett Fodor-féle gyeplíni tipológiát mutatja be.

– Ib. típus: föld-sáncból (v1-v2) és egyszerű paliszádból (p1)/vagy e nélkül álló erősségek. A közép- és kelet-európai előképekkel rendelkező erdélyi példák – P. Iambor szerint – hasonló jellemzőket mutatnak úgy elhelyezkedésük, építéstechnikai jellemzőik, mint funkciójukat illetően. Zömük nem pusztán katonai központ, hanem nagyobb népességgel rendelkező terület erődített központja. Erdélynek főleg a nyugati részén található, a fontosabb vízi útvonalak mentén és a nyersanyaglelőhelyek közelében. Ţiplic a következőkben részletesen elemzi Doboka 1. építési periódusát. Ez az I., III. és IV. övezetek dél-délnyugati oldalainak sáncokkal való megerősítését jelenti, a többi oldalon egyszerű paliszád állott. Ţiplic szerint az övezetek elkülönítése nem a terep adottságaival magyarázható, hanem társadalmi tényezők állnak a háttérben. Doboka 1. komplexuma egy kenézi (?) központ lehetett a hozzá tartozó településsel (ezt természetesen a régészeti leletanyag is megerősíteni látszik...). Ţiplic utal arra, hogy a vár első építési periódusának pusztulását keltező bizánci típusú ezüstcsüngők a 11. század elejére teszik ennek bekövetkeztét, abban már sajnos a régi vágányon halad, hogy a bordás nyakú edényeken (sic!) keresztül Gelou hatalmával hozza kapcsolatba Doboka 1. fennállását. Tehát Ţiplic Doboka 1. (Pascu-Rusu I.) periódusát a 10. századra–11. század elejére keltezi, melyet szerinte egy 8–9. századi település előzött meg. Kolozsmonostor 1. fázisának sáncát homokos földből és kavicsból, valamint vékony fekete földből döngölt rétegek sorozata képezi, melyet gerendákkal borítottak. A régészeti leletanyag ennek építését (részben a bordás nyakú edények alapján) szintén a 10. századra teszi. A fő különbség a két földvár között abban nyilvánul meg, hogy míg Doboka „közösségi várból” („fortificație colectivă”) vármegyei központ lesz, Kolozsmonostor mindvégi közösségi funkciójú maradt – írja a szerző, félresöpörve az általa is idézett, az ellenkezőjét bizonyító 12–13. századi forrásokat!

A típus másik példája Szászváros kavicsból és agyagból felhordott sánca, egyszerű paliszáddal és védőárokkal (Szászváros 2), melyet egy nyéltuskés rombikus nyílcsúc keltezi a 11. század utánra, a 12. század elejére (a paliszád megszűnése után köpenye-

zik meg a rotunda falát). A szászvárosi és vajdahunyadi korai temetőket és erősségeket a szerző a 10. század második fele és a 11. század eleje között Erdély déli részén védelmi feladatokat ellátó határörkösségeihez köti.

- Ic. típus: földsáncok és komplex paliszádok. A 11. század első felétől jelennek meg Erdélyben a kazettás szerkezetű sáncokba hasonló technikával beépített paliszádok (a szerző szerint nyugati-szláv hatásra). Doboka 2. periódusában az I. övezet sáncát megemelték és kimélyítették árkát, illetve komplex paliszádokat emeltek az I. és II. övezet sáncaira. Az I. paliszád két egymással párhuzamos és keresztgerendákkal összekötött fafalból épült, melyet kitöltöttek földdel (építését Péter érme és egy 11. századi sarkantyú keltezi). A II. paliszáddal alakították ki a II. övezetet, egymás mellé levert cölöpökkel, mely előtt berme és védőárok húzódott (analógiái Stare Mesto, Malomfalva, Sajósárvár). A védőárok belső peremét ferde szögben kifelé álló, kihelyezett karósról szegélyezte (analógiája a lengyelországi Tum). A II. paliszádon két fából épített kaputorony nyílt. Doboka 2. a 10. század végén–11. század elején épült meg, felgyújtása a 11. század második felének magyar–besenyő konfliktusaihoz köthető. Kolozsmonostor 2. az ezt megelőző építési periódus földsáncának megmagasítása révén jött létre, ennek tetejére egy kazettás szerkezetű paliszádot emeltek. Az ásatások során ennek belső fafalát, illetve a külső falhoz kapcsolódó összekötő keresztgerendák nyomait, valamint a külső fal faszenes maradványait figyelték meg a sánc oldalán. Korát 10–11. századi kerámia keltezi, közte bográcsperemekkel, ezek a szerző szerint a 11. századra teszik használatának idejét, majd hatalmas tűz pusztítja el a század második harmadában. Kolozsmonostor 3. (Iambor-Matei III-IV. fázis) sáncát még 2 m-rel magasabbra emelték, a sánc külső oldalát pedig vízszintes gerendákkal borították, melyet keresztirányú gerendák erősítettek a sánc belső szerkezetéhez. Használatát 11. századi–12. század második fele közé tehető kerámia keltezi. A kazettás szerkezetű sánc tetején feltehetően paliszád is állott.
- Id. típus: földsánc, védőárok, paliszád és kőből épített lakótorony együtteséből álló erősségek. A típus Nyugat-Európában a 11. századtól terjedt el, Közép-Európában a 13. században vált általánossá, Erdélyben pedig az 1270-es évektől.

Az írott forrásokban legkorábban említett lakótorony az óradnai, melyet a 13. század végén adnak el, viszont a régészetileg feltárt szászvárosi lakótorony a 12. század elejére keltezhető. Építésének első fázisában a lakótorony egy nemesi udvarház ('*curte seniorală*') részét képezte fa-földsáncal, valamint egy rotundával együtt (Szászváros 2). A példa egyelőre társtalán Erdélyben, a rotundák Közép-Európában általában udvari kápolnák szerepét töltötték be, a lakótorony és rotunda földsáncal való védelmére talán a csehországi Týnec a legjobb példa, míg Kassa-Széplakon egy korábbi földvárba épül ez az együttes. Rekettyefalva (Hunyad m.) közel 2 m falvastagságú, megközelítőleg négyzetes alaprajzú (falainak oldalhossza 8,40 m) lakótoronyát 45 és 35 m átmérőjű földsánc övezi, a bejáratnál védőárokkal. Kezdetben pusztán árok vette körül, később paliszáddal védett földsáncot is emeltek. A régészeti leletanyag, az írott forrásokkal összhangban a 14. század első harmadára keltezi a toronyt. A rekettyefalvihoz hasonló példák főleg Dél-Erdélyből ismertek: Péterfalva, Asszonyfalva, Szászféregyháza és a malomvízi Colți, amelyet kezdetben szintén csak védősánc övezet, ezt váltja majd fel egy köfal a 15. században. Ezek alapján a szerző szerint Erdélyben a 12. századtól számolnunk kell egy olyan típusú védelmi együttesről, amelyben a lakótoronyt földsánc, árok és paliszád védte (valójában helyesebb lenne toronyvárról beszélni). A típus – néhány kivételtől eltekintve – a 13. század végétől válik általánossá.

Az erdélyi 11–12. századi várak és erősségek földrajzi elhelyezkedésüket illetőleg a Bug, a Dnyeszter és a Prut vidékének, valamint a Kárpát-medence többi részén található, illetve Csehország korabeli váraihoz hasonlóan általában a folyóvölgyek magas teraszaira vagy magaslatokra épültek, kihasználva a helyszín természetes védettségét. Alaprajzukat illetőleg szintén a fenti terület váraival mutatnak a legtöbb hasonlóságot. Kronológiailag a szerző szerint alapvetően két fő időszakra oszthatók az elemzett korszak várai. Az elsőbe a központi hatalom által épített kis és közepes méretű várak és erősségek tartoznak, ezek a 13. század elejére a helyi hatalmak kialakulása révén kezdenek teret veszíteni. A második építési korszakot a védelmi politika átalakulása jellemzi, úgy a katonai erő biztosítása, mint a védelem konkrét megvalósítása terén, ami egy olyan várláncolat kiépítését jelentette, amely nem pusztán a határ közvetlen környezetére terjedt ki. A szerző a kővárak szerzteágzó tipológiai osztályozásával már nem foglalkozik munkájában.

A kötet VI. fejezete a korszak várainak repertórium. Három részből tevődik össze, a 10. századi–13. század első fele között épült földvárak, 12–14. századi kővárak, illetve bizonytalan vagy helytelenül váraknak tartott objektumok szócikkeiből. Mindhárom rész alfabetikus sorrendben készült a helységnevek román, magyar és szász megnevezésével. A várak rövid ismertetése a repertórium elején kitűzött paraméterek (méretek, első írott említés, régészeti keltezés, a kutatás módja, az objektum rövid leírása és tipológiai besorolása) alapján történik (jegyzetben irodalommal), azaz történe, ugyanis ez az elv néhány vár leírása után már felborul, és a szerző már nem követi azt. A két első részben összesen 169 objektumot találunk a 10–14. század váraira vonatkozóan. Összehasonlításképpen A. A. Rusu adattára 153 biztos várat tartalmaz a 13–14. századból, viszont még 164 olyan objektumot is elkülönít, amelyek feltehetően a korszakba sorolhatók. Űiplic adattára nem teljes és számos objektummal bővíthető. Székelyföldi környezetben a nagygalambfalvi, őskori előzményeket felhasználó földvár („Vár”), a szintén dák alapokra épült makfalvi Makavára, Csíkszentdomokos-Vársarka, Csíkszögöd-Várhegy, a tusnádfürdői Vártető stb. mind olyan objektumok, amelyek 12–14. századi használatára régészeti leletek utalnak. Ezzel szemben az adattár első két részében több olyan objektumot találunk, amelyekről pusztán feltételezés nemcsak vár, hanem egyáltalán lelőhely mivoltuk is: a legendák világába tartozó korondi Fügevár, a kiskadácsi donjon (!), a siklódi „Városhely” stb. objektumokat egyelőre teljesen megalapozatlan a várak repertóriumában nyilvántartani.

A kötet végén a szerző összefoglalja az egyes fejezetekben tett főbb következtetéseket és megállapításokat. Ezek közül csak néhányat emelnék ki. A korai fa-földvárakkal kapcsolatos kutatás legnagyobb hiányosságát pl. abban látja Űiplic, hogy alig foglalkoztak a más, hasonló fejlődésen átment területek objektumaival való összehasonlítással. Megismétli, hogy a 10–12. században a Magyar Királyság adminisztratív határa délkeleten az Oltig terjedt, az ezen kívül eső, a királyság területéhez csatolandó határvidékre határvédelmi, katonai jelleggel telepítettek egyes népelemeket (besenyők, székelyek, szászok). Ezzel a meglátással határozottan nem értek egyet, ugyanis, mint a gyarapodó régészeti feltárások eredményei is mutatják, Erdélynek az Olton kívül eső része egyházas településekkel tarkított, tehát a terület úgy politikailag, mint egyháziilag megszervezett volt, és a Magyar Királyság szerves részét képezte már a 12. század elejétől kezdve. A tatárjárás és ennek következményei során átalakul a védelmi rendszer tényezői között a szerző ismételten hangsúlyozza az erdélyi politika önálló elemeit (etnikai alapú autonómiák gazdasági és katonai feladatokkal). Erdély védelmi szervezete alapvetően két szempont alapján működött: a fontosabb útvonalak ellenőrzése és a határvidék védelme. Az Anjou-korban a határvédelem főként az előretolt ütközőzónák kialakítására épült.

Tiplic könyve jó szintézise a 10–14. századi Erdély védelmi politikájának és ennek elemeinek. Több kérdéskört alaposan megvizsgálva (gyepük, földvárak, Német Lovagrend várai, kővárak megjelenése stb.) igyekszik a problémakört bemutatni. Bár vannak következetlenségei, a bemutatott forrásanyag és a bibliográfiai adatok a téma alapos ismeretére utalnak. A várak és más objektumok ásatási eredményeinek rövid ismertetése képezi a munka leghasznosabb részét. A legnagyobb hiányosság az illusztratív anyagban található, a válogatott régészeti leletek bemutatása teljesen kimaradt a munkából.

Sófalvi András

MIKLÓS ZSUZSA

Tolna megye várai

(Varia Arhaeologia Hungarica XXII.)

Historiaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2007. 481 p.

Többéves várakozást követően 2008 áprilisában látott napvilágot Miklós Zsuzsa régész *Tolna megye várai* című igen tekintélyes, vaskos és szép kivitelű könyve, amely a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Varia Archaeologia Hungarica sorozatának 22. köteteként jelent meg. Az 1981-ben megkezdett és 2006-ban befejezett Tolna megyei várkutatás korábbi részeredményeiről, állomásairól a szerző már korábban is számos publikációban számolt be, illetve tartott előadást szakmai közönség előtt.

A kötetet szerzője méltán ajánlotta Wosinsky Mór emlékének művét, akinek neve és emléke a hazai tudományos köztudatban kétségtelenül Tolna megyével forrt össze, aki 1896-ban monumentális, kétkötetes munkájában tette közzé a megye régészeti lelőhelyeit, régészeti emlékeit, főleg pedig a várait az őskortól a honfoglalás közti időszakra vonatkozóan.

A kötet érdemi továbblépést jelent a tolnai várak kutatásában, ezen túl már nem szükséges a bár szinte mindent ismerő, de mára már meghaladottá vált Wosinskyhez visszanyúlni, hiszen Miklós Zsuzsa kötetében már jóval teljesebb, korszerűbb és naprakészebb adatokhoz juthatunk.

A szerző kevéssé érthető szűkítéseket alkalmazva, már az előszó elején utal arra, hogy a római és kuruc kori erődítéseket csak akkor említi, ha azok más korszak váraihoz kapcsolódnak, azokkal – mintegy az erődítmény újbóli hasznosításaként – csak ennek kapcsán foglalkozik. Értetlenségünkre a kötet végén szereplő összefoglalás sem ad választ, ahol lényegében ugyanerről olvashatunk. Márpedig a teljességre való törekvés egy ilyen monumentális vállalkozás esetében elengedhetetlen lett volna. Sajnálatos, hogy a szerző még felsorolásként sem szerepeltette e kieső korszakok általa nem tárgyalt erősségeit, csak irodalmi hivatkozásokat adott meg.

Az olvasó és az erődítmények iránt érdeklődő szeretett volna többet megtudni arra vonatkozóan, hogy a Dénes József által előkészítés alatt álló Várlexikonban² 145 erődítménnyel reprezentált Tolna megyében ténylegesen hol helyezkedtek el a római kori límes erősségei, illetve a megye területén egyedülként említett alsóhetényi ún. belső

2 <http://www.atreus.extra.hu/varlexikon.html>: Ltolna.doc alatt

erődből mára mi maradt meg, és jelenleg mi látható belőle. Sajnos e kérdésekre nem ad választ a kötet.

Az előszóból a továbbiakban megtudjuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyét követően a tolnai lett a második olyan kötet, amely egy teljes mai megyére vonatkozóan az őskortól a kuruc korig veszi számba a terület erődítményeit. Az előszót követően a megye földrajzi környezetének bemutatása és a várakkal kapcsolatos kutatástörténet következik, melyet a várakra vonatkozó helynevek rövid összefoglalása követ. Ez utóbbihoz bizonyára nagy segítséget jelenthetett a megye földrajzi neveit a teljesség igényével közreadó 1981-ben megjelent munka is.¹

Az ezt követő adattári részben a várak bemutatása korszakokként történik: az őskorból 31 biztosan korszakolható várat, a középkort és a török kort 40 erősség, a kuruc kort 2, majd az erődített kolostorokat 4 objektum képviseli. Ez utóbbiak azonban nem a szerző által megjelölt korszakot, hanem erődítmény-fajtát (épülettípust) képviselnek, felbontva ezzel a korszakokba történő besorolást, melynek okát szintén nem tudjuk meg.

A lokalizálható erősségeket követik a későbbiekben a bizonytalan korú és rendeltetésű lelőhelyek 21, az azonosítatlan (tehát csak irodalmi adatokból ismert) lelőhelyek 7 darabszámmal, majd az erődítménynek nem bizonyult 23 „földvár” részletes leírása következik. A kötetet ezt követően áttekintő térkép, korszakokénti, németül is közreadott rövid összefoglalások, valamint irodalomjegyzék és két névmutató zárja.

Egy-egy erődítmény (lelőhely) szócikke az elhelyezkedés leírásával kezdődik, melyet a kutatástörténet, majd a terepbejárás/vagy ásatás/vagy felmérés leírása követ. A légi fényképezésre is utal, majd a leletek ismertetése és a korhatározás következik, míg a középkori várnál a birtoklástörténetre és a korabeli szomszédos falvak bemutatására is kitért a szerző.

A lelőhelyek fenti szempontrendszer, egyben sorrend szerinti bemutatása meglátásunk szerint az adatok némi keveredését jelentheti, ami végső soron a használhatóságra is kihathat. Ugyanis az olvasó általában valamiféle szempont szerint keres adatokat a kötet adattári részében, és akkor elégedett, ha az azonos típusú (összetartozó), vagy egymáshoz közel álló adatokat egy helyen találja meg és nem kell kapkodva keresgélnie. Így pl. a lelőhely (vár-)leírása, és a terepbejárás nehezen választható el egymástól, ugyanakkor az ásatás, a felmérés és a légi fotózás inkább már a kutatástörténet részének tekinthető. A leletek ismertetése sok esetben bizonyára szétfeszítené a kutatástörténet kereteit, bár itteni szerepeltetése sem lenne elképzelhetetlen.

A szócikkek elején a leírást követően 1:25.000-es térkép kivágatok, ún. „helyszínvázlatok” teszik szemléletessé a várak elhelyezkedésének bemutatását. Bár a kötet tördelése nem két hasábos szerkezetű, mégis a térképrészletek viszonylag kis, szinte hasábhöz igazodó mérete nem volt szerencsés választás, bár lehet, hogy ennek megjelenítését a vár helyének és a legközelebbi település közötti távolság érzékeltetése is indokolhatta. Ettől csak néhány esetben találunk a kötetben kivételt, pl.: Felsőnána-Ónána (210. o.), vagy Murga-Sánc (255. o.) helyszínvázlatai esetében, ahol a térképek szélessége a teljes szövegmezőt kitöltik. Többségében a négyzetes kistérképek a szövegmező közepén helyezkednek el.

A 1:25.000-es térkép – bár nem színes változatban –, úgy tűnik, egyre elfogadottabb lett a vártopográfiai megyei sorozatánál, utalva ezzel is azok közös vonására. A várhelyeket a térképek kis pöttyel jelölik, amely valójában a várat alkotó lelőhely középpontja (kö-

1 *Tolna megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981.

zéponti koordinátája) lenne, így ez nem érzékelteti az erődítmény hozzátétőleges kiterjedését. Így azok méretére a térkép és a helyszínvázlat összevetéséből következtethetünk.

A jó minőségű, szintvonalas felmérések, a színes légi fotók és a leleteket bemutató képek szöveg közti elhelyezése a kötet összképét változatossá és levegőssé teszik. A felmérések mellett közzétett metszetek, de főleg a terepmodellek, vagy az olyan bravúros megoldások, mint a felmérés és annak háttérben a vele együtt ábrázolt azonos léptékű légi fotó (pl. Bölske-Bolondvár, 37. o.), vagy a felmérés és annak háttérben a szintén azzal együtt azonos léptékben megjelenített Wosinsky-féle rajz sziluettje (pl. Gyulaj-Pogányvár, 82. o.) a kötetet egyedülállóan magas színvonalúvá emeli.

A szócikkvégi lábjegyzetek alkalmazása némi lapozgatásra kényszeríti ugyan a kötet használóját, de a megválasztott betűk szép karaktere és jól szerkesztett képe elfeledteti velünk e nehézséget.

Miklós Zsuzsa Tolna megye kutatásai során tette elfogadottá és gyakorlatban is egyre népszerűvé a légi felvételek használatát a hazai régészeti kutatásoknál, melyhez ő maga is úttörőként példát mutatott. Ezzel a módszerrel gyorsan és kellően biztosan sikerült nemcsak az erődítményeket, hanem számos más tereptárgyat, templomokat, kolostorokat sőt egész településeket is felfedeznie. Kifinomult gyakorlati érzékkel jelenítette meg, hogy a különböző napszakokban vagy a különböző évszakokban, illetve a növényzet más-más struktúrája idején és sűrűségében, milyen eltérő vagy új eredményekre juthat a légi fotó készítője. Ezekről az eredményekről a kötet is gazdag válogatást mutat be.

A topográfiai és adattárak sajátossága, hogy egy pillanatnyi állapotot rögzítenek és képviselnek, melyre maga a szerző is utal a kötet végén (438. o.). Így bizonyára Tolna megye is tartogat még kutatnivalót a jövő nemzedékek számára, mint ahogy a Dénes József által felvetett kajdaci „Gyűrű-remíz” vagy „Gyűrű remész”² titka is megfajtásra vár még.

Összességében egy egyedülállóan magas színvonalú és jól szerkesztett vártopográfiaival gazdagodott a magyar kutatás, amelyhez gratulálunk és köszönetünket fejezzük ki.

Sárközy Sebestyén

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN

Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig¹

(Magyarország várainak topográfiája 1.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.)

Szerk. Sárközy Sebestyén. Kiadja a Castrum Bene Egyesület és a Herman Ottó Múzeum, Budapest–Miskolc, 2007. 330 o.

Fontos kézikönyvvel gazdagodott a hazai régészet. Bár a várkutatás egyike a legkorábban elkezdett hazai régészeti diszciplínáknak, az eltelt százötven év sem volt elegendő arra, hogy teljes körűen számba vegyünk váraink maradványait. A Castrum Bene Egyesület immáron több mint 15 éve vállalta fel a feladatot, hogy a magyarországi várku-

2 http://varkutato.blogter.hu/?post_id=261067

1 Eredetileg megjelent a Magyar Régész Szövetség honlapján: http://www.regeszet.org.hu/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=6&Itemid=47

tatás körében nemcsak egységet teremt, hanem tervszerű munkával közkinccsé teszi az eddig felhalmozódott ismereteket. Ez azért volt lehetséges, mert akkor már több évtizede lelkes kutatók dolgoztak ezen a témán az ország különböző részein, és publikációk sora állt rendelkezésre az eladdig csak pontatlan említésekkel, homályos hagyományokból ismert várakról. Nem kétséges, hogy elsősorban Nováki Gyula nevéhez fűződik ez a munka, melyhez a hetvenes-nyolcvanas években csatlakoztak többen. Ennek eredményeként ismerhettük meg Nógrád, Heves, Borsod, Pest, Tolna, Vas megye rejtett emlékeit, az Alföld erődítéseit. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy az utóbbi két évtizedben különös lendületet adott a várkutatásnak a légi fényképezés elterjedése, mely – elsősorban Miklós Zsuzsa munkássága révén – rengeteg, addig ismeretlen földvárral, sőt vártípussal is gazdagította ismereteinket. A most megjelent kötet tehát fontos és időszerű állomása az évtizedes kutatómunkának, és reméljük, nem marad el a folytatás sem.

Az előszóból ugyanis megtudjuk, hogy az egyesület egy sorozat első darabjának szánja a kötetet, melyet Tolna, Heves és Fejér megye hasonló kiadványa fog követni. Ha ez valóban így lesz, akkor remélhető, hogy a „sorozaton kívül” megjelent (Somogy) és tervezett (nyugati határszél) kötetek tapasztalatait is felhasználva, egyre gazdagabb és egyre alaposabb várkataszter birtokába jutunk.

A Bevezetést olvasva csodálkozással tapasztaltam a terminológiai bizonytalanságokat. Mindjárt kezdeném azzal, hogy a műemléki és a régészeti topográfiai várakra vonatkozó részeit azzal a kritikával illeti, hogy azokban nem fogalmazódott meg a teljességre törekvés igénye. Amennyire én e sorozatok célkitűzéseit ismerhetem, semmi sem volt olyan erős késztetés, mint – topográfiai tekintetben – a teljességre törekvés igénye. Bizonyosan mindegyik sorozatban előfordult, hogy egyes helyek kimaradtak, de azt a megállapítást, hogy a szerzők nem törekedtek volna arra, hogy *valamennyi emléket* a sorozat követelményei szerint *felkutassák* és bemutassák, nem tudom elfogadni. Ez a megállapítás már csak azért is igazságtalan, mert a bevezetőből megtudjuk, hogy a jelen topográfiai kötet nemcsak a levéltári források felgyűjtésére, hanem a várak „átfogó igényű történeti, régészeti vagy építészeti értékelésére” sem vállalkozott. Másutt azt is megtudjuk, hogy „a topográfiai teljesség természetesen csak mint ideális célkitűzés értelmezhető, hisz szinte biztos, hogy mire a kötet elhagyja a nyomdát, újabb erősségek kerülnek meghatározásra”. Ebből vonja le a bevezetés szerzője azt a következtetést, hogy a szóban forgó kötet inkább nevezhető adattárnak, mintsem topográfianak. Én azonban nem lennék ilyen szigorú, ugyanis akár adattárról, akár topográfiaról beszélünk, a teljességre törekvés egyaránt követelmény, legfeljebb más-más szempontból. A topográfiai esetében a helyszíni, terepi adatok, adattárak tekintetében pedig éppenséggel az irodalmi, és egyéb adatok vonatkozásában fogalmazható meg ilyen elvárás. Ha már a topográfianál tartunk, a Bevezetés nem szól e munka módszeréről, pedig a teljességre törekvés határfoka leginkább ennek alapján ítélni lehet meg. Csak irodalmi adatok alapján keresték fel a várakat (pl. Telkibánya, Cser-hegy), vagy végeztek önálló terepi kutatásokat is, hogy ismeretlen erődítéseket találjanak? A légi fényképezés, illetve a régebbi felvételek tanulmányozása szisztematikus volt, vagy csak a már ismert objektumok rögzítését célozta? A vártopográfia egyes szócikkeit végigolvasva lehet, hogy választ kaphatnánk ezekre a kérdésekre, azonban sokat segített volna, ha az előszóban erre is szólnak egy bekezdést.

Ugyancsak furcsállható, a Bevezetés azon része, mely mintegy „bevallja” a várkutatással kapcsolatban fennálló terminológiai bizonytalanságokat. Nem ezért, hogy ilyen bizonytalanságok léteznek, hanem azért, mert ezeket az Egyesület még nem tudta

tisztázni, illetve hogy a kötet szerzői sem tettek arra kísérletet, hogy egységes álláspontra jussanak, és egységes nevezéktant alkalmazzanak. Ennek fényében tehát semmi értelme sincs a hazai régész-társadalmat megróni azért, mert alkalmasint használja a „kisvár” fogalmat, főleg nem akkor, ha egyetlen ellenérve, hogy nincsen nagyvár vagy középvár.

A kötet három fő fejezetre tagolódik. Az elsőben százhat, a terepen ma is meglévő vár leírását találjuk a helységek alfabetikus sorrendjében. A második fejezet hasonló rendben az elpusztult és nem azonosítható erődítményeket ismerteti, összesen harmincötöt. Bár a Bevezetés „mintegy 120” várat említ, ez összesen 141 emlék, melynek közel negyede (24,8%) topográfaiilag nincs azonosítva akár azért, mert nem volt rá mód, akár azért, mert elpusztult. A szöveg végén találjuk az irodalomjegyzéket, és végezetül a III. fejezetbe gyűjtötték a felméréseket, alaprajzokat és fényképeket.

Az egyes szócikkek a földrajzi környezet, majd a vár leírásával kezdődnek, ezt követi a múzeumi adatok és leletek felsorolása, majd az irodalmi említések, végül pedig az esetleges középkori források következnek. A szöveg a datálással, illetve a lábjegyzetekkel zárul. A szöveg közé van illesztve a térképkivágat, mely jól megválasztott, arányos méretével kitűnő eligazítást nyújt a vár helyéről, sajnos kevésbé annak tényleges mikrotopográfiai környezetéről. Ebben a legtöbb esetben a részletes felmérés sem segít. A szerkesztő sajátos, a topográfiaiban szokatlan módját választotta a lelőhelyek térképen való jelölésének, nevezetesen szabályos körrel jelölte a várak helyét. Ez a jelölés valóban alkalmas arra, hogy megtaláljuk a várat, viszont így aztán megcsúszik, hogy a jelölés esetenként nagyobb, máskor kisebb, mint a térképen is alkalmasint jól látható várterület. Ezért ez a módszer inkább turistakalauzokba való, mintsem régészeti szakmunkába. Nem tudom, hogy a körrel való jelöléstől esetenként eltérő idom (ellipszis), következetesen azt jelöli-e, hogy a vár pontos határait felmérés hiányában nem ismerjük (Boldogkőváralja, Tó-hegy), mindenesetre a jelölés itt nincsen összhangban a szöveges leírással. Dédestapolcsány esetében viszont a felmérési rajzzal össze lehet vetni, így megállapítható, hogy az erődítmények alakja kívánta meg ezt a formát.

A „településerődítés” elnevezésű középkori, kora újkori városfalak jelölése ugyancsak sematikus körrel, vagy ellipszissel történt, egyes esetekben ezt pontosítja a „felmérés”, amikor az ismert vagy feltételezett erődvonalakat szabadkézi rajzzal jelölték (Miskolc, Szendrő). A városfalak tekintetében úgy tűnik egyedül Sárospatak esetében van megfelelő mennyiségű adat (a mezővárosra ott sem), sajnos nincs megfelelően azonosítva Garadna, Gönc, Hernádnémeti, Diósgyőr, Szikszó, Tállya, Tarcal, Telkibánya, Tokaj középkori városatára.

Nem tisztzem, és méltatlan is lennék rá, hogy tételesen tegyek észrevételeket. Csupán egy: Meszes, Vár-hegy a térképi helynév és a vár helyének jelölése nem egyezik. Lehetséges, hogy így helyes, azonban erre a szövegben utalni kellene.

A szerkesztés egyszerű, kerüli a fölösleges díszítéseket, a kötet megjelenése ennél fogva akkor is elegáns, ha nem futotta jobb papírra. Kár, hogy a rajzok és a fényképek a kötet végére szorultak, így a könyv kezelése nem a legegyszerűbb. Lehet, hogy a kiadók az illusztrációknak jobb papírt szántak, és ez valami miatt nem jöhetett létre, ezért a különválasztás. Szerintem viszont a felmérési rajzoknak mindenképpen az egyes szócikkek között lenne a jó helye, és talán a sorozat következő köteteinél már a fotók is megfelelő minőségű papírhoz jutnak. Főlegesen viszont az egyes ásatási évadok külön ábrán való közlése (Borsod 18/a-c), ha valamennyi információ megtalálható az utolsó ábrán. A kötet értékét csak növelte volna egy mégoly rövid idegen nyelvű kivonat is.

Összefoglalva, nemcsak fontos, hanem szép és jó könyvvel gazdagodott a régészet és a helytörténet is. Nyilvánvaló, hogy kézikönyv lesz a jövőbeni kutatásokhoz, minta és tapasztalat a sorozat reménybeli többi kötetéhez. Gratulálunk hozzá, és köszönjük a szerzőknek, szerkesztőknek, kiadóknak!

Jankovich Bésán Dénes

TARTALOM

A szerkesztő előszava	4
-----------------------------	---

TANULMÁNYOK

RAINER PÁL	Segvártól Essegvárig	7
B. WELLISCH MÁRTA	Középkori lakóházak az alsódörcicsei templom	49
GERE LÁSZLÓ	A szekszárdi vár az írott források és az eddigi ásatások alapján	67
BUZÁS GERGELY	Balusztrádos loggiák a magyar kora reneszánsz építészetben	71
LÁSZLÓ CSABA	Reneszánsz nyíláskeretek a szerencsi várban	109

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

SIMON ZOLTÁN	Inventáriumok a felsővadászi Rákóczi-kastélyból	129
--------------	---	-----

KÖNYVISMERTETÉSEK

CHARLES COULSON	Castles in Medieval society (<i>Horváth Richárd</i>)	147
IOAN MARIAN ȚIPLIC	Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV) (<i>Sófalvi András</i>)	152
MIKLÓS ZSUZSA	Tolna megye várai (<i>Sárközy Sebestyén</i>)	175
NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN	Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig (<i>Jankovich B. Dénes</i>)	177

